

Ал. Шлюбскі.

Адносіны расійскага ўраду да беларускае мовы ў XIX ст.

Дасьледчык беларускай культуры, вывучаючы гісторыю беларускага друкаванага слова ў XIX ст., сустракаецца з даволі супярэчнымі фактамі і дакумэнтамі: з аднаго боку—пераважна беларускага—знаходзіцца значная колькасць сьведчаньняў аб агульнай або частковай забароне беларускага друкаванага слова расійскім урадам, у пераважнай сваёй большасьці аснованых не на дакумэнтальных даных, а на вусна-літаратурных паданьнях; а з другога боку—пераважна расійскага—знаходзіцца цэлы шэраг даных, якія, пры няўдумлівых да іх адносінах, могуць даць падставу лічыць, што царскі русіфікацыйны ўрад даваў поўную магчымасьць разьвіцьця беларускага друкаванага слова, а значыць і беларускага культ.-нацыянальнага адраджэньня.

Гэты нарыс мае на ўвазе, пры дапамозе памянёных даных за і проці забароны беларускага друку, выясьніць, у меру магчымасьці, гэтае важнае ў гісторыі беларускае культуры пытаньне, якое покуль што нікім сур'ёзна ў цэлым не закранута і ня высьветлена.

Пачну з даных беларускай літаратуры.

I.

Першыя друкаваныя весткі адносна забароны беларускага друку зьявіліся ў польскай прэсе ў 1874 г. ў артыкуле Адама Кіркора „O literaturze robratymczuch narodów słowiańskich“¹⁾; далей весткі гэтыя паўтараюцца ў 1885 г. ў сувязі з конфіскацыяй перакладу Дуніна-Марцінкевіча „Пан Тадэуш“²⁾.

У беларускім друку весткі гэтыя зьяўляюцца ў першы раз у 1906 г. ў артыкуле Мацея Крапіўкі (вядомай рэволюцыйнай пясняркі—Цёткі): „только першы год,—пісала яна,—як нам беларусам дазволілі друкаваць кніжкі па нашаму такімі літэрамі, якіе нам патрэбны—и польскімі, и рускімі (раней дазвалялі друкаваць толькі рускімі)“.³⁾ Далей даныя аб забароне беларускага друку ў 1907 г. ў сувязі з Дуніным-Марцінкевічам знаходзім у адным з выданьняў выдавецкага таварыства „Загляне сонца й ў наша ваконцэ“⁴⁾; далей забарону друку

1) Kraków, 1874. стар. 55.

2) Гл. нэкролёг Дуніна-Марцінкевіча ў часопісу „Kraj“, 1885, № 10 і арт. Ельскага „Białoruska literatura i bibliografia“ ў выданьні „Wielka Encyklop. Powszechna illustr.“ t. VIII; стар. 652.

3) *Мацей Крапіўка*. Як нам учыцца, „Наша Ніва“, 1906, № 1, стар. 5.

4) *Biełaruskije pieśniary*. II. Pan Tadeusz. Pieciarburh. 1907; стар. 7.

адзначаюць: у 1910 г.—Р. Земкевіч⁵⁾, А. Луцкевіч⁶⁾ і В. Ластоўскі⁷⁾, у 1912 г.—ізноў А. Луцкевіч⁸⁾ і М. Янчук⁹⁾, а ў 1914 г.—М. Бабровіч¹⁰⁾; асабліва пашырыўся гэты погляд у беларускай літаратуры савецкай і наогул у літаратуры першых гадоў рэвалюцыі. Пашыранасьць погляду аб забароне беларускага друку ў беларускай літаратуры, што часткова запазычана і з польскіх крыніц, было прычынай таго, што гэты погляд трапіў у літаратуры расійскую і ўкраінскую.

Варта адзначыць, што ўсе шматлікія даныя адносна забароны беларускага друку маюць паміж сабой шмат рознагалосіцы; яны нават ня маюць аднае пэўнае даты; розныя асобы, ня маючы пад рукамі ніякіх пэўных дакумэнтальных даных, дату забароны друку адносяць да розных гадоў; так, напр., адны забарону друку адносяць да XVIII ст., другія—да часоў скасаваньня вуніі, трэйція—да літаратурнай дзейнасьці В. Дуніна-Марцінкевіча, чацьвёртыя—да часоў дзейнасьці генэрал-губэрнатора М. Мураўёва, пятыя—да 80-х гадоў мінулага стагодзьдзя, а шостыя, не вызначаючы даты, наогул кажуць аб забароне беларускага друкаванага слова.

Разгледзім даныя, якія прыводзяцца ў адносінах да тае ці іншае даты:

1. XVIII стагодзьдзе. „Мэморыя прадстаўнікоў Беларусі“¹¹⁾, якая была апрацавана ў Лёзана В. Ластоўскім і Ів. Луцкевічам¹²⁾ і падана ў 1916 г. на III швэйцарскую конфэрэнцыю народаў забарону беларускага друку на абшары былой Расійскай Імпэрыі адносяць аж да 1795 году, калі, пасля далучэньня Беларусі да Расіі, на Беларусь нібы-то пашырыўся закон Пятра I, які ў 1720 г. быў выданы для Украіны¹³⁾. У адносінах да Беларусі гэтым законам забаранялася „друкаваць у краёвай мові пісьма сьвятое і рэлігійныя кніжкі“. Далей у памянёнай мэморыі чытаем: „мяйсцовыя ўласьці, тлумачачы па свойму і пашыраючы на Беларусь указ Пятра I, выдадзены ў 1720 годзе, не дазвалялі друкаваць ні воднай кніжкі ў роднай мове. Ад 1793-га да 1905-га году знаходзім толькі два выданьня беларускія,—гэта два катэхізмы“.

⁵⁾ *Земкевіч, Р. Д.*-Марцінкевіч. „Наша Ніва“. Вільня, 1910, № 48, с. 730.

⁶⁾ *Новина, А.* (А. Луцкевіч) Бѣлоруссы, „Формы нацiональнага движенiя въ современныхъ государствахъ. Ред. Кастелянскаго. Спб. 1910, стар. 387.

⁷⁾ *Власт* (Ластоўскі). Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня, 1910, с. 91, 94.

⁸⁾ *Новина А.* (А. Луцкевіч). На дарозі да новага жыцця. „Малая Беларусь“ Пецярбург, 1912; № 1, стар. 17.

⁹⁾ *Янчук, Н.* Нѣсколько словъ о новѣйшей бѣлорусской литературѣ. „Извѣстія Общества Славянской Культуры“, т. I, кн. I. Москва, 1912, стар. 91.

¹⁰⁾ *Гмырак, Л.* (М. Бабровіч). Беларускае нацыянальнае адраджэньне. „Вялікодная пісанка“, 1914, Вільня; стар. 15.

¹¹⁾ „Вольная Беларусь“, Менск, 1917, № 21.

¹²⁾ У артыкуле: *З. Ж.* (З. Жылуновіч). Проф. Б. І. Эпімах-Шыпіла. („Савецкая Беларусь“, Менск, 1924, № 297) падана зусім няправільная вестка аб тым, што „Мэморыя“ гэта нібы ўкладалася А. Луцкевічам і Б. Эпімах-Шыпілам.

¹³⁾ Адносна гэтага закону ў украінскай літаратуры знаходзім наступнае: „Вже 1720 р. видано було Петром указа „дабы в Малой Россіи вновь никаких книг, кроме церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать, а и оныя церковныя старыя книги—с такими же церковными книгами исправливать, прежде печати, с теми великоросійскими печатями, дабы никакой розни и особого наречія в них не было“. Одночасно з указом 21 липня 1721 р. звелено всі книги з українських друкарень присилати в синодальну контору „исправления ради и согласія з великоросійскими“, до чого прызначоно од синода

Гэтага погляду трымаецца І. Піліпаў: „въ концѣ 18 столѣтія, съ началомъ господства русификаторской политики Русскаго Правительства, даже воспрещается печатаніе бѣлорусскихъ книгъ“.¹⁴⁾ А ў адносінах да рэлігійнай літаратуры падтрымлівае яго і Я. Лёсік¹⁵⁾.

2. 1839 год. В. Ластоўскі ў сваёй „Кароткай гісторыі Беларусі“ адзначае: „у 1839 гаду ўрад царскім указам забараніў ужываць беларускай мовы у цэрквах і касцёлах, бо дагэтуль казаньня для простага народу заўсягды гаварыліся па беларуску, асабліва ў цэрквах уніяцкіх, гдзе даўней, пакуль не замянілі, ужываліся пры богаслужэбствах і літургічныя кнігі ў беларускай мове“¹⁶⁾.

У раней цытаванай „Мэморыі“... знаходзім вестку аб тым, што цар Мікалай I у 1839 г. „выдаў наказ забараняючы ўжываньне беларускай мовы“.

У нарысе „Wystupieńnia biełarusoj na miżnarodnaj arenie“ паміж іншым чытаем: „u 1839 hadu carskim ukazam było zabaronjeno malicca pa biełarusku u kaściele i cerkwi, i zabarona heta trywaje dahetul“¹⁷⁾.

„Меморандумъ народнаго секретаріата Бѣлоруссіи представителю высшей германской оккупационной власти“ ад 27 лютага 1918 г., які падпісаны старшынёй народнага сэкратарыяту Беларусі Варонкай і кіраўніком спраў сэкратарыяту Зайцам, між іншым, зьмяшчае наступныя радкі: „Въ 1839 г. запрещены церковныя проповеди и преподаваніе въ школахъ на бѣлорусскомъ языкѣ“¹⁸⁾.

У артыкуле: „Bełaruś pad Rasiejaj“ знаходзім наступную катэгорычную заяву: „u 1839 hadu było zabaronjeno drusawać jakije by to ni było knihi pa biełarusku“¹⁹⁾.

Акад. Е. Карскі піша: „Николаемъ I въ 1839 году было запрещено употреблять въ католическихъ костелахъ Бѣлоруссіи въ проповѣди народную рѣчь. Ея мѣсто заняла польская. Так продолжолось до 1897 года“²⁰⁾.

Гэтую забарону ўжываньня беларускае мовы ў касцёлах, якая адбылася нібы ў 1839 г., адзначаюць наступныя асобы: Я. Станкевіч²¹⁾,

особливаго „протектора типографій“. Політика Петрівська „Малую Росію к рукам прибрать“, як заявив один із петрівських прибічників, продовжувалася што-раз то сильніше і за Катэрыні поставіла вжэ отверто мету – выкорніти в місцевому населенні „развратное мнение, по коему поставляют себя народом от здешнего (великоруського тоб-то) совсем отличным“. (С. Єфремов, Історія українського письменства, с. 120—122). Цытата мной прыведзена паводле кнігі: М. Яворський. Україна в эпоху капіталізму. в. I. Харків. 1924; стар. 177.

Тэндэнцыя з боку Маскоўшчыны выпраўляць мову стара-беларускіх рэлігійных кніжок у сэнсе збліжэння з расійскай мовай атрымала яснае афармленне яшчэ ў XVII ст. (Гл. В. Ластоўскага, Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Коўна, 1926; стар. 499-500).

¹⁴⁾ *Пилиповъ, І.* (Я. Нялепка). О Бѣлоруссіи, „Бѣлорусское Слово“, Кіеў, 1918, № 3

¹⁵⁾ *Лёсік, Я.* Беларуская Энэіда навыварат, „Вольны Сыцяг“, Менск, 1921, № 5; с. 26

¹⁶⁾ *Власт.* Кароткая Гіст. Беларусі; ст. 91, 94.

¹⁷⁾ *Bełaruski kalendar* па 1917 г. Вілна, 1916; стар. 32.

¹⁸⁾ „Дзянніца“, Москва, 1918, № 12. Раней гэты „Меморандумъ“ друкаваўся ў часопісі „Бѣлорусская Земля“, Минскъ, 1918, № 1.

¹⁹⁾ *Bełaruski kalendar Swajak.* Вілна, 1919; стар. 59.

²⁰⁾ *Карскій, Е.* Бѣлорусы, III, 3; Петроградъ, 1922; стар. 167.

²¹⁾ *Янучонак, Я.* (Я. Станкевіч). Беларуская мова ў касцелі. „Гоман“, Вільня, 1918; № 57.

У. Ігнатоўскі²²), Я. Лёсік²³), Пётра з Арленят²⁴), а з польскіх дасьледчыкаў—Leon Wasilewski²⁵).

Наступныя артыкулы даюць некаторыя новыя даныя ў адносінах да закранутага пытання. Так нарыс: „Duchownaja katalicka ja literatura u biełaruskaj mowie“ адзначае: „U 1839 h. car Miķała j ukazam zabaranii używać u kaściołach biełaruskaj mowy u pieśniach i malitwach... nia hle-dziaćy na zabaronu drukawać pa biełarusku,—u 1838 h. u wilenskaj, a u 1861 u waršauskaj dyecezii wydajucca katechizmu pa biełarusku“²⁶).

Р. Земкевіч дае такую характарыстыку 1839 г.: „Пасьля скасаваньня уніі ў 1839 годзе пастаноўлена была абсалютная русыфікацыя беларусаў. Кніжкі беларускія, як Беларускі Катэхізм 1835 г. (аўтар ксёндз уніят, прафэсар славістыкі пры Віленскім унівэрсытэці, Міхаіл Баброўскі), „Селянка“ Марцінкевіча, „Песьні“ Чэчота прызнаны былі шкоднымі, і ўжо цераз колькі гадоў пасьля таго, як іх надрукавалі, пачалі іх адбіраць і ніштожыць. Ініцыятарам быў вядомы мітрапаліт Семашка, злы дух тагочаснай культуры і вораг беларушчыны“²⁷).

Некаторыя ідуць далей і сьцьвярджаюць, што беларускі рух ня шырыўся ў XIX ст. з прычыны памянёнай забароны 1839 г.²⁸). Цікава высьвятляе гэтае пытаньне заява Беларускага Нацыянальнага Камітэту 1917 г., якая была падана магілеўскаму арцыбіскупу за подпісамі Р. Скірмунта, В. Гадлеўскага, А. Будзькі і П. Аляксюка. У ёй чытаем: „Даўно ўжо радзілася думка завясьці беларускую мову у касьцелі, але гэтаму стараўся перашкодзіць расейскі ўрад, каторы або проста забараняў гаварыць ў касьцэле па беларуску, або праз заваджваньне сілком расейскай мовы ў касьцелі, спыняў усякія спробы завясьці туды беларушчыну“²⁹).

3. 1843 год. Проф. У. Ігнатоўскі з 1921 г. адносна забароны ўжываньня беларускае мовы ў рэлігійных патрэбах трымаецца чамусь іншага погляду чым той, які ён меў у 1919 г. Ён кажа, што „царскі указ, каторы забараніў, невядома зачым, ужываць у цэрках і касьцёлах беларускую мову“, быў выданы ў 1843 г.³⁰), а не ў 1839 г., як казаў раней.

4. 1859 год. З гэтай датай зьвязваецца конфіскацыя перакладу Дуніна-Марцінкевіча поэмы А. Міцкевіча „Pan Tadeusz“. Выдавецтва „Загляне сонца й ў наша ваконцэ“ аб гэтай конфіскацыі піша так: „jak tolki skončyli drukawać dźwię pieršyje bylicy, na miejsce Kucolnica naznačyli powaho niekaha Muchina. Toj wielmi stroho udausia i-zrazu prysudził „Pana Tadeuša“ u świet nie pušcać. Tak i nie pašpieli hetyje bylicy uzirnucca na świet toj jasny: jich aryštawali i spalili“³¹). Літа-

²²) У. Ігнатоўскі. Кароткі гістарычны нарыс Горадзеншчыны. „Рунь“, Менск; № 9-10, 1920; стар. 12-13. Яго-ж. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі, Менск, 1919; стар. 125. Дзякуючы друкарскай памылцы, заместа „1839 г.“ паказан „1893 г.“.

²³) „Вольны Сьцяг“, 1921, № 5; стар. 26.

²⁴) Што трэба ведаць кожнаму беларусу. Менск, 1918; стар. 43.

²⁵) Wasilewski L. Litwa i Białorus. Kraków; стар. 288.

²⁶) Biełaruski kalendar Swajak na 1919 h.; Wilnia, 1919; стар. 37.

²⁷) Раман Суніца (Р. Земкевіч). Нацыянальнасьць у Вінцука Дуніна-Марцінкевіча. „Заходняя-Беларусь“, Вільня, 1924; стар. 119.

²⁸) Biełaruski kalendar Swajak na 1919 h.; стар. 37.

²⁹) „Гоман“, 1918, № 39.

³⁰) Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс Гісторыі Беларусі; выданьне 3; Менск 1921, с. 120.

³¹) Biełaruski je pieśniary. II. Pan Tadeusz; стар. 1.

ральна гэтае паўтарае М. Гарэцкі ў другім выданьні сваей „Гісторыі“³²⁾, але ў наступных двух выданьнях аўтар чамусьці заместа канкрэтных паказаньняў на Кукольніка і Мухіна, кажа аб канфіскацыі агульным выразам: „Калі былі надрукованы дзьве першыя быліцы, цэнзура дзеля нейкіх прычын зламала дадзены ёю дазвол на выпуск кнігі, загадала арыштаваць надрукаванае і спаліць“³³⁾.

Наогул большасьці асобам, якія закраналі справу канфіскацыі „Пана Тадэуша“, прычыны канфіскацыі ня ясны. Так акад. Е. Карскі піша: „въ свое время это сочинение не пущено въ продажу, а было сожжено“³⁴⁾. Проф. У. Ігнатоўскі адзначае: „Гэты пераклад чамусь не спадабаўся цэнзуры мікалаеўскага часу, й кніжка была зьніштожана“³⁵⁾. Дарашэнка кажа: „выданьне гэтага перакладу калісь зьніштожыла расейская цэнзура“³⁶⁾.

„Дыямэнт“...³⁷⁾ з 1859 г. зьвязваюць наогул забарону беларускага друку з забаронай нібы друкаваньня твораў Дуніна-Марцінкевіча.

Аднак у 1923 г. Ал. Шлюбскім у друку быў агалошаны зьмест аўтэнтывавай справы Віленскага Цэнзурнага Камітэту канфіскацыі „Пана Тадэуша“³⁸⁾; у 1927 г. ім-жа агалошаны некаторыя дакумэнтны ў памянёнай справе дакумэнтальна, прычым устанаўліваецца як дата, так і прычына канфіскацыі перакладу, повадам для якой паслужыла не беларуская мова, як гэткая, а лацінская транскрыпцыя кнігі,—у чым расійскі ўрад убачыў польскія культурныя тэндэнцыі, з якімі ўжо тады ён пачаў барацьбу³⁹⁾.

5. 1860-ыя гады. Акад. Е. Карскі сьведчыць, што рэволюцыйныя нелегальныя выданьні на беларускай мове ў час паўстаньня 1861 г. былі прычынай забароны беларускага друку пасля 1863 г.⁴⁰⁾, калі паўстаньне ўжо было зьнішчана, і дзеля гэтага беларуская літаратура замерла больш, чым на 20 гадоў⁴¹⁾. Наогул Карскі адзначае, што пасля Баршчэўскага, Рypінскага, Чачота, Дуніна-Марцінкевіча, Каратынскага і інш. былі „строгія правительственные запреты употребления печатного слова на бѣлорусскомъ языкѣ“⁴²⁾.

В. Ластоўскі на гэты пэрыод глядзіць так: „з рэпрэсій проці беларусаў у 60-х гадох трэба адзначыць забарону друкаваньня кніжак у беларускай мове. У 1905 гаду, разам з іншымі свабодамі, дадзенымі насяленьню Расеі, і беларусам было пазволено друкаваць кнігі і газэты ў сваей роднай мове“⁴³⁾.

³²⁾ *Гарэцкі, М.* Гісторыя беларускае літаратуры; выданьне II, Вільня, 1921; стр. 86.

³³⁾ *Гарэцкі М.* Гісторыя беларускае літаратуры. Масква—Ленінград. Выданьне III; стар. 198. *Яго-ж.* Гіст. бел. літ., выд. IV; Менск, 1926; стар. 128.

³⁴⁾ *Карскій, Е.* Бѣлорусы, III, 3; стар. 60.

³⁵⁾ *Ігнатоўскі, У.* Кароткі нарыс нацыянальна-культурнага адраджэньня Беларусі. Менск. 1921; стар. 17.

³⁶⁾ *Дорошэнка, Д.* Беларусы і іх нацыянальнае адраджэньне, „Наша Ніва“, 1909, № 4; стар. 54.

³⁷⁾ Дыямэнт беларускага прыгожага пісьменства. № 1. Кіеў; 1919.

³⁸⁾ *Ал. Шлюбскі.* Канфіскацыя твораў Дуніна-Марцінкевіча „Савецкая Беларусь“, 1923, № 135.

³⁹⁾ *А. Шлюбскі.* Канфіскацыя „Пана Тадэуша“ Д.-Марцінкевіча, „Узвышша“, 1927, № 2, стр. 199—202.

⁴⁰⁾ *Карскій.* Бѣлорусы, III, 3, стар. 180.

⁴¹⁾ *ibidem*, стар. 7.

⁴²⁾ *ibidem*, стар. 179.

⁴³⁾ *Власт.* Кароткая гісторыя Беларусі; стар. 92.

Погляд адносна забароны беларускага друку пасля паўстання 1863 г. падзяляе і Каравайчык, які піша: „запрещение это было вызвано тем обстоятельством, что в период второго польского восстания повстанцы издавали и распространяли среди белорусских крестьян множество брошюр агитационного характера, чтобы поднять народ на борьбу за восстановление Речи Посполитой. Чтобы пресечь крамолу в самом ее зародыше и уберечь белорусских крестьян от польской заразы, русское правительство издало строжайшее запрещение (под угрозой ссылки в Сибирь) писать и печатать что-либо по-белорусски. Это запрещение было тяжелым ударом для дела белорусского возрождения и сильно затормозило кристаллизацию белорусской национальной идеи. Отдельные немногочисленные издания этого периода появлялись за границей: в Кракове, Львове, Познани и даже в Париже“...⁴⁴⁾

Погляду аб забароне беларускага друку пасля паўстання 1863 г. прытрымліваецца і Leon Wasilewski.⁴⁵⁾

Некаторыя-ж беларускія дзеячы спасылаюцца на пэўныя гады, калі, паводле іх слоў, нібы адбывалася забарона беларускага друку.

Так Р. Земкевіч, як год забароны, некалькі разоў адзначае 1863 г. „У 1863 г. офіцiальна забаранiлі друкаваць кнiжкi па беларуску“,—пiша ён у 1910 г.⁴⁶⁾; у 1863 г. было забаронена „гаварыць у касцёлках казаньнi па беларуску“, пiша ён у 1920 г.⁴⁷⁾, пасля паўстання 1863 г. беларускi друк быў забаронены. вынiкам чаго было тое, што Дунiн-Мацiнкевiч шмат пiсаў па беларуску, але нiдзе не друкаваў сваiх твораў, i што наогул з прычыны гэтай забароны беларускi друк „спынiўся на нейкi час“,—пiша ён у 1924 г.⁴⁸⁾. Як убачым нiжэй, Р. Земкевiч iншы раз забарону беларускага друку адносiў да 1865 г., але наогул гэтую забарону ён звязвае з другой паловай ХІХ ст.⁴⁹⁾

Варонка і Заяц робяць катэгорычную заяву, што „въ 1864 г. запрещено печатать книги на бѣлорусскомъ языкѣ!“⁵⁰⁾.

Проф У. Ігнатоўскі дату забароны беларускага друку пасоўвае крыху далей; ён піша: „друк польскіх кніжак забаронен ня быў, а друк кніжак на беларускай мове быў забаронен указам 1865-га году. Прычына гэтага крыецца ў тым, што за Польшчу заступіліся замежныя гаспадарствы, а Беларусь такіх заступнікаў ня мела“⁵¹⁾ У нарысе „Беларускае культурна-нацыянальнае пытаньне ў Б. С. С. Р.“⁵²⁾ проф. Ігнатоўскі больш дэталізуе гэтае пытаньне: „Расійскі ўрад спэцыяльным указам 1865-га году забараніў пад пагрозай кары ставіць у тэатрах беларускія п'есы і друкаваць беларускія газеты і кнігі, апроч этнографіч-

⁴⁴⁾ П. Любецкiй. (Каравайчык). О белорусском литературном языке. „Чырвоны Шлях“ Петроград, 1918, № 7-8.

⁴⁵⁾ Wasilewski. Litwa i Białoruś; стр. 275.

⁴⁶⁾ „Наша Ніва“, 1910, № 48; стар. 730.

⁴⁷⁾ Юрy Аелыкавiч. (Р. Земкевiч). Стары Менск у беларускiх успамiнах. „Беларусь“, Менск, 1920, № 2.

⁴⁸⁾ „Заходняя Беларусь“, стр. 120.

⁴⁹⁾ „Варта“. Менск, 1918, № 1. Увага на стар. 18.

⁵⁰⁾ „Дзяннiца“, Масква, 1918, № 12.

⁵¹⁾ Ігнатоўскi. Кар. нарыс Г. Б.; выд. III; стр. 122.

⁵²⁾ „Вестник Народного Комиссариата Просвещения“. Менск, 1922, № 2; Беларускi адзел, стр. 3-4.

ных. Беларускае пісьменства павінна было заціснуцца ў рукапісы на шмат гадоў“.

Раней гэты погляд адносна 1865 г. разьвівалі Р. Земкевіч і Пётра з Арленят; як відаць іх весткі былі крыніцай для больш асьцярожнай заявы, як заява проф. У. Ігнатоўскага. Першы з іх пісаў: „гэткая забарона, адзіная ў сьвеце, ня гледзячы на яе дзікасьць, была праведзена вельмі строга. Ня дарма Адам Кіркор пісаў: „беларускаму народу больш не зазьвініць яго родная мова, і ён сам, як народ, прапаў“.⁵³⁾ А Пётра з Арленят піша: „Расійскае правіцельство.. у 1865 г. забараніло па беларуску друкаваць кнігі. Тыя вучоныя беларусы, што хацелі выдаваць беларускія кніжкі, мусілі уцякаць заграніцу і там пісаць і друкаваць, але кніг гэтых расійскае правіцельство у Расію і на Беларусь ні пушчало. Гэткіх людзей, што браліся пісаць пабеларуску, тады лавілі, садзілі у турмы і ссылалі у Сьбір“⁵⁴⁾. 1865 г., як год забароны друкаваньня беларускае літаратуры і забароны беларускае мовы ў школах, адзначаюць: М. Бабровіч⁵⁵⁾, А. Вгюскнер⁵⁶⁾, „Віленскій православны календарь на 1922 г.“⁵⁷⁾ і невядомыя аўтары кнігі „Памяці Ёв. Луцкевіча“.⁵⁸⁾

А. Луцкевіч забарону беларускага друку адносіць да 1866 г.⁵⁹⁾, хаця раней годам гэтую забарону ён чамусьці адносіў да 1867 г.: „въ 1867 г. воспрещается печатаніе бѣлорусскихъ произведеній,—въ особенності латинскимъ шрифтом“⁶⁰⁾. Як відаць пад уплывам аўторытэту А. Луцкевіча, пункту погляду аб забароне беларускага друку ў 1867 г. сталі прытрымлівацца: Турук⁶¹⁾, Хлябцэвіч⁶²⁾ і нават з 1925 г. проф. У. Ігнатоўскі, які з 1867 годам звязвае выданьне спэцыяльнага загаду, які забараняў выданьне літаратуры на беларускай мове, што проф. У. Ігнатоўскі ў сваім апошнім досьледзе падкрэсьлівае некалькі разоў⁶³⁾.

Ня зусім выразныя намёкі на забарону беларускага друку знаходзім у проф. Даўнар-Запольскага, які піша: „як быццам замёршая на чверць веку пасья Мураўёскае гаспадаркі ідэя беларускага адраджэньня пачала ізноў выяўляцца ўжо ў канцы 80-ых гадоў—сьпярша, з прычыны цэнзурнага ўціску, вельмі нясьмела“⁶⁴⁾. Нешта падобнае выказвае і З. Жылуновіч: „Пасья В. Дуніна-Марцінкевіча і яго сучаснікаў, у разьвіцьці беларускае літаратуры йзноў адчуося перабой. Польскае паўстаньне 1863 году, выклікаўшае цяжкія рэпрэсіі на выяўленьне жаднай грамадзкасьці ў Беларусі, было прычынаю таму. Царскае пра-

⁵³⁾ „Беларусь“, 1920, № 2. У другім месцы словы Кіркора, выказаныя ў арт. „O litewaturze pobratymczych narodów słowiańskich“, Р. Земкевіч цытуе так: „Беларус“ не пабачыць больш працы сваёй у друку. Голасу роднай мовы не пачуе ён ў касьцеле. Беларусь памерці павінна“ Р. Земкевіч. (Адам Гоноры Кіркор. Вільня, 1911; стар. 10).

⁵⁴⁾ Што трэба ведаць кожнаму бел.: стр. 43.

⁵⁵⁾ Лявон Гмырак (Бабровіч). Беларускае нацыянальнае адраджэньне; стр. 15.

⁵⁶⁾ А. Brückner. Z piwy Białoruskiej. Kraków, 1918.

⁵⁷⁾ Вільня, 1921; стр. 57.

⁵⁸⁾ Вільня, 1920; стр. 12.

⁵⁹⁾ Антон Навіна (А. Луцкевіч). На дарозі да новага жыцьця. „Малая Беларусь“, Пецярбург. 1912. № 1; стр. 17.

⁶⁰⁾ Антон Навіна, Бѣлоруссы. Формы нац. движенія въ соврем. госуд., стр. 387.

⁶¹⁾ Турук Ф. Белорусское движение. Москва. 1921; стр. 8.

⁶²⁾ Хлябцэвичъ, Е. И. Народническая поэзія бѣлоруссовъ (Петроградъ. 1917.); с 21.

⁶³⁾ Ігнатоўскі, У. Гісторыя Беларусі XIX ст. 1925; стр. 152, 163, 183, 190.

⁶⁴⁾ Даўнар-Запольскі М. В. Асновы дзяржаўнасьці Беларусі; выд. II. Вільня, 1919; стр. 14.

віцельства праз Мураўёва павяло рэзкую русіфікатарскую політыку і ўганяла ўсё мясцовае. Так прабыло да 80 гадоў XIX стагодзьдзя“⁶⁵).

6. 1880-ыя гады. М. Янчук забарону беларускага друку адносіць да 80-х гадоў мінулага стагодзьдзя. Ён піша: „въ 80-х годахъ, когда запрещено было печатать бѣлорусскія книжки, исключая ученыхъ матеріаловъ, извѣстный историкъ и археологъ Бѣлоруссіи Адамъ Киркоръ безнадежно предсказывалъ окончательную гибель бѣлорусской литературы“⁶⁶).

Я. Фарботка, пішучы аб Багушэвічы, адзначае, што творчасць Багушэвіча „абымае самы цяжкі пэрыод у гісторыі Беларусі—пэрыод, калі было забаронена ня толькі друкаваць беларускія кніжкі, але на т публічна выступаць з прамовамі ў беларускай мове. Аднак, ня гледзячы на гэтыя перашкоды, вершы Багушэвіча ў рукапісных экзэмплярах разышліся па ўсім абшары Беларусі... Гэтае цяжкае становішча беларуская літаратура пратрывала аж да рэвалюцыі 1905 г.“⁶⁷).

7. 1903 г. Як у 1859 г. з забаронай беларускага друку некаторыя дасьледчыкі звязваюць творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча, так у 900-х гадох ёсць нахіл звязваць забарону друку з вершамі Няслухоўскага „Вязанка“. Акад. Карскі аб гэтым піша: „Любопытно преданіе относительно цензурнаго разрѣшенія печатанія этой книжки въ Петербургѣ: пришлось обмануть цензора, сказавъ, что „Вязанка“ Янки Лучыны на болгарскомъ языкѣ“⁶⁸). Такого погляду ў адносінах да „Вязанкі“ трымаюцца: проф. Ігнатоўскі⁶⁹), Бабровіч⁷⁰), Фарботка⁷¹) і Я. Лёсік⁷²). Паводле Лёсіка гэта самая звычайная рэч. Падобна Няслухоўскаму калісь-то рабіў і Дунін-Марцінкевіч: „Дунін-Марцінкевіч друкаваў свае поэмы і аповесці ў Менску ў друкарні Бэйліса, як польскія, дзеля таго ўкладаў прадмовы да сваіх твораў папольску, каб зьбіць з ног адміністрацыю“⁷³).

Некаторыя, як, напр., Прохараў, лічаць, што „Вязанка“ была выдрукавана, як твор, напісаны не баўгарскай, а сэрбскай мовай⁷⁴). А некаторыя падаюць весткі, што за твор на баўгарскай мове была выдана поэма „Тарас на Парнасе“⁷⁵).

Гэтыя весткі аб „Вязанцы“ з некаторым сумненьнем паўтарае і М. Гарэцкі: „пераказуюць,—піша ён,—быццам кніжачку гэтую, дзеля забароны беларускага друку, прыйшлося правесці скрозь цензуру пад

⁶⁵) *Жылуновіч, З.* Беларускае пісьменства. Зборнік „Беларусь“. Менск, 1924; стар. 292.

⁶⁶) *Янчук Н.* Ньсколькі словъ о новѣйшей бѣлорусской литературѣ. „Извѣстія О-ва Славянской культуры“, т. I, кн. I. Москва 1912; стар. 91. Нарыс гэты з „Извѣстій“... у 1920 г. быў перадрукованы ў „Очерках белорусской литературы“ ред. Янчук. Москва. На стар. 82 пасля памінавання забароны беларускага друку ў 80-х гадох зроблена спасланьне на працу М. Янчука: „А. К. Киркоръ“ („Древности“, т. XII, Москва, 1888), у якой аб забароне беларускага друку нічога няма. Гл. увагі №№ 1, 53.

⁶⁷) *Фарботка, Я.* Беларусь у песьнях, Менск, 1920; стар. 15.

⁶⁸) *Карскій, Е.* Бѣлоруссы, III, 3; стар. 213, увага.

⁶⁹) „Вестник Народ. Комиссариата Просвещения“, 1922, № 2; Бел. Ад. стар. 3-4.

⁷⁰) *Гмырак, Л.* Вялікод. піс.; стар. 15.

⁷¹) *Фарботка, Я.* Бел. у песьнях; стар. 15.

⁷²) „Вольны Сьцяг“, 1921; № 5; стар. 26-27.

⁷³) *Ibidem*, стар. 27.

⁷⁴) „Вольная Беларусь“; 1917; № 4.

⁷⁵) *Вольны* (С. Плаўнік). Агітацыя і беларуская мова. „Савецкая Беларусь“, Менск; 1920; № 4 (14).

відам баўгарскай; аднак, дагэтуль яшчэ ніхто ня даў аб тым пэўных вестак⁷⁶⁾. Цікава адзначыць, што ў апошнім—чацьвертым выданьні сваёй „Гісторыі“... Гарэцкі гэтае паданьне ўжо не адзначае.

8. **Даня аб забароне беларускага друку бяз дат.** Далей цэлы шэраг асоб робіць катэгорычныя заявы аб тым, што беларускі друк у XIX ст. быў забаронены; аднак, падобна да папярэдніх паказаньняў, нідзе ня прыводзячы крыніц, адкуль бяруцца тыя ці іншыя даня, і не называючы самай даты забароны. Зьвяртае на сябе ўвагу катэгорычнасьць Е. Канчара, які піша, што „язык, литература белорусская запрещены. Мало-по-малу исчезло из истории слово „Белоруссия“⁷⁷⁾. С. Плаўнік піша, што творы беларускіх пісьменьнікаў XIX ст. „ня мелі вялікага пашырэння ў друку, бо царскі ўрад не дазваляў друкаваць пабеларуску. Гэтыя творы вандравалі ў рукапісах па фальварках і вёсках, дзе аматары дэкламавалі іх напамяць“⁷⁸⁾. У другім месцы знаходзім: „Бѣлорусская литература, не смѣвшая до 1905 г. открыто появляться на свѣтѣ, распространялась въ переписанномъ видѣ. Такъ цѣлыя произведенія Дунина-Марцинкевича, Ф. Богусевича долгіе годы ходили по рукамъ. Наконецъ, бѣлорусская литература, вырвавшись на волю въ 1905 г., нашла откликъ“⁷⁹⁾ і г. д. Гэтую самую думку разьвіваў раней Ластоўскі: „усім вядома, што па нашых вёсках, у тыя часы, калі было забаронена друкаваць беларускіе кніжкі, хадзілі рукапісныя сшыткі з рознымі беларускімі вершамі, сатырамі і поэмамі“⁸⁰⁾. Далей цэлы шэраг асоб проста адзначае, што расійскі ўрад забараніў якое-б то ні было праяўленьне беларускага слова, і што толькі дзякуючы рэвалюцыі 1905 г., быў дазволены беларускі друк. „Калі нашая Бацькаўшчына падпала пад Расію (Масковію),—піша Ластоўскі—то і зусім забаранілі што-небудзь пісаць і друкаваць па-беларуску. Толькі у 1905 г. у часе расійскай рэвалюцыі, беларусы дабіліся права друкаваць кнігі у сваёй мове“⁸¹⁾. Такого-ж погляду трымаецца Пётра з Арленят⁸²⁾ і Івашын⁸³⁾. Далей ідзе шэраг такіх вестак: „da 1905 hodu ť mieżach Rasiei zabaronieny byli ťsielakije biełaruskije drukі“⁸⁴⁾, „Pašla 1905 hodu była zniata zabarona drukawać pa biełarusku“...⁸⁵⁾, толькі ў 1905 г. беларусы „dabyli sabie prawo drukawać kniżki ť swajej mowie“...⁸⁶⁾, „друкаваць па-беларуску было забаронена аж да 1906 г.“⁸⁷⁾. Як відаць, пад уплывам усяго вышэйпаданага знаходзіцца і проф. У. Пічэта, які піша: „усякага роду друк на беларускай мове быў забаронены“⁸⁸⁾. Самыя апошнія даня

⁷⁶⁾ Гарэцкі, М. Гісторыя беларускае літаратуры; Вільня, выд. II, 1921; стар. 118.

⁷⁷⁾ Канчар, Е. Белорусский вопрос. Петроград, 1919; стар. 20.

⁷⁸⁾ З. Б. (С. Плаўнік). Этапы разьвіцьця беларускай мовы. „Савецкая Беларусь“, Менск; 1922, № 272.

⁷⁹⁾ Культурно-просьвітительная работа и народничество Бѣлоруссии. „Бѣлорусское Эхо“, Кіеў, 1918, № 5.

⁸⁰⁾ Власт. Памажыця! „Наша Ніва“, Вільня; 1913, № 37.

⁸¹⁾ Што трэба вед. кож. беларусу; стар. 6.

⁸²⁾ Ibidem, стар. 44.

⁸³⁾ Журба, Я. (Івашын). Ядвігін Ш., „Савецкая Беларусь“, Менск, 1922; № 61.

⁸⁴⁾ Biełaruski kalendar na 1917 h. Wilnia, 1916; стар. 32.

⁸⁵⁾ Biełaruski kalendar Swajak na 1919 h. Wilnia, 1919, стар. 37.

⁸⁶⁾ Ibidem; стар. 60.

⁸⁷⁾ Прохоров. Беларуская справа, „Вольная Беларусь“, Менск, 1917, № 4.

⁸⁸⁾ Пічэта, У. Формы нацыянальнага й опозыцыйнага руху на Беларусі. „Полымя“, Менск, 1924, № 2; стар. 144.

адносна забароны беларускага друку, якія належаць 1926 г., знаходзім у газэце „Голас Беларуса“ (выдаецца К. Езавітавым у Рызе), у якой чытаем: „Як ужо ўсім вядома, стары царскі Расійскі ўрад аж да часу першае расійскае рэвалюцыі 1905 году забараняў друкаваць кніжкі і газеты на беларускай мове“⁸⁹⁾.

Новую думку аб закранутым пытаньні выказвае Я. Лёсік: „мясцовая адміністрацыя пасвойму тлумачыла законы аб забароне беларускага друку і не дазваляла друкаваць ніводнай кніжкі ў беларускай мове. А калі часам тое ці іншае беларускае слова пападала ў друк, то толькі лацінкаю, як польскае“⁹⁰⁾.

Вось уласна кажучы і ўсе даныя аб забароне беларускага друку, што маюцца ў літаратуры беларускай, вялікарасійскай, украінскай і польскай; больш пэўных даных, якія былі-б падмацаваны дакумэнтамі, знайсці не ўдалося. Калі глыбей удумацца ва ўвесь прапанаваны матар’ял, то знойдзем у ім шмат недапасаванасьці і супярэчнасьці.

II.

Пасьля разгляду даных, якія сьведчаць аб забароне беларускага друку расійскім урадам, разгледзім тыя даныя, што гавораць проці забароны расійскім урадам беларускага друку.

Перш пералічым беларускія выданьні і паасобныя творы, што былі надрукаваны ў першай палове XIX ст.

1. У 1835 г. у Вільні была выдана кніжка п. з.: „Krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymsko-katolickiego“. Кніжка гэтая мае ўсяго 24 старонкі, з якіх каталіцкі катэхізм у беларускай мове займае старонкі 3-15 і 19-24, а польскі тэкст знаходзіцца толькі на старонках 15-19, з 24 старонак усяго толькі на 8. На кніжцы маецца ўрадавы дазвол на яе друк, які падпісаны тагочасным віленскім цэнзарам П. Кукальнікам⁹¹⁾.

2. Праз дзесяць год, 1845 г. у Вільні друкуецца: „Katechizm o czci cesara Wszech Rosyji, czyli objaśnienie czwartego przykazania Boskiego w stosunku do Zwierzchności krajowej. Za Najwyższym rozkazem, dla użycia po szkołach i kościołach Rzymsko-Katolickich wiejskich wydrukowany. Wilno. Nakład i druk T. Glusberga księgarza i typografa szkół białorusk. nauk. okr.“ 1845. 15×9 см. б. 16., прычым частка тэксту гэтага выданьня напісана на беларускай мове⁹²⁾.

3. Прапускаючы некалькі беларускіх вершаў, якія былі выдрукаваны ў польскіх і вялікарасійскіх часопісах, адзначу кніжкі Яна Чачота (Jan Czeczot): „Piosnki wieśniacze z nad Dźwiny“... (Niemna i Dźwiny), якія друкаваліся ў Вільні на працягу з 1837 па 1846 г.; як убачым ніжэй, выданьне 1846 г. цэнзура лічыла кніжкай, напісанай беларускай мовай⁹³⁾.

⁸⁹⁾ 20 угодкі легальнае беларускае прэсы. „Голас Беларуса“, Рыга, 1926, № 38.

⁹⁰⁾ „Вольны Сьцяг“, 1921, № 5, стр. 26.

⁹¹⁾ „Беларускі Сьцяг“. Коўна, 1922; № 4; стар. 65-66.

⁹²⁾ Выданьне гэта апісана ў „Крывічу“, 1927, № 12, стар. 105.

⁹³⁾ Карскі адносна памянёных выданьняў Чачота піша: „Чечоту принадлежит шесть книжечекъ народныхъ произведений. Однако въ большей части ихъ даются не подлинныя пѣсни, а польскія подражанія имъ и переводы“. Як цікавыя з боку беларускай мовы, акад. Карскі вызначае выданьні 1844 і 1846 гадоў („Бѣлоруссы“, т. 1, 1904. Вильна, стар. 214).

4. У 1848 г. „Иллюстрація“ друкуе верш „Савасьцеева віншаваньне“⁹⁴).

5. У 1855 г. у Менску выходзяць творы В. Дуніна-Марцінкевіча: а) „Нароп“ і б) „Wieczernice i obłakanu“; першы твор цалком напісаны па-беларуску, а другі з 134 старонак 52 старонкі мае на беларускай мове. У наступным 1856 г. Марцінкевіч друкуе ў Менску „Кірафа“ з частковым ужываньнем беларускае мовы, а ў 1857 г. таксама выпускае „Szczegowskije dazynki“ і „Wiersz Nauma Pryhaworki“, якія былі напісаны па-беларуску⁹⁵).

6. У наступным 1858 г. гурток віленскіх польска-беларускіх пісьменьнікаў паднёс Аляксандару II альбом, у якім, паміж іншым, быў верш Каратынскага ў беларускай мове. Альбом гэты быў выданы брашуркай, у якой 7-11 старонкі былі заняты беларускім вершам, надрукаваным польскімі і рускімі літарамі⁹⁶).

Гэтыя прыклады нібы сьведчаць, што з боку грамадзянскай цензуры перашкод да друкаваньня беларускай літаратуры ў першай палове XIX ст. ня было.

7. Далей прыходзіцца мець справу з цэлым шэрагам сьцьвярджэньняў аб тым, што беларуская мова была забаронена ў сувязі з скасаваньнем вуніі ў 1839 г., што мітрапаліт Сямашка забараніў ужываньне беларускае мовы ў цэрквах, і што ён быў ініцыятарам зьнішчэньня беларускіх кніжак.

Зьвернемся да фактаў і дакумэнтаў.

13 студзеня 1840 г. Язэпам Сямашкам быў разасланы загад Обэр-Пракурора Сыноду, каб у праваслаўных цэрквах, заместа моваў вялікарасійскай і польскай, ужывалася мясцовая народная мова. Падаю гэты загад поўнасьцю (13-I-1840, № 34): „Г. сьнодальный оберъ-прокуроръ графъ Протасовъ объявилъ святѣйшему Сьноду, что Государь Императоръ, въ 16 день истекшаго декабря, Высочайше повелѣтъ соизволилъ, чтобы приходскіе Православные священники въ губерніяхъ: Витебской, Могилевской, Кіевской, Подольской, Волынской, Минской, Виленской, Гродненской и въ области Бѣлостокской, по возможности читали въ церквахъ въ воскресные и праздничные дни проповѣди *на простомъ общепонятномъ языкѣ*, или изъясняли въ видѣ бесѣды катихизисъ.

Святѣйшій Правительствующій Сьнодъ указомъ отъ 31 истекшаго декабря за № 20414, увѣдомляець меня о такомъ Высочайшемъ повелѣніи съ тѣмъ, чтобы я далъ отъ себя надлежащее предписание о точномъ и непремѣнномъ исполненіи сего Высочайшаго повелѣнія неопустительнымъ чтеніемъ въ приходскихъ церквахъ по воскреснымъ и праздничнымъ днямъ проповѣдей *на простомъ общепонятномъ языкѣ* или изъясненіемъ въ видѣ бесѣды разосланнаго въ семъ году пространнаго катихизиса.

Предлагаю консисторіи предписать посредствомъ благочинныхъ всѣмъ приходскимъ священникамъ, чтобы они поученія читали *на простомъ общепонятномъ для ихъ прихожанъ языкѣ*, а въ особенности изъясняли бы імъ *на семъ языкѣ* пространный катихизисъ, нынѣ вся-

⁹⁴) Гарэцкі, М. Гісторыя беларускае літаратуры. Выданьне III; стар. 210.

⁹⁵) Карскій, Е. Бѣлорусы, III, 3; стар. 49-59.

⁹⁶) Карскій, Е. Бѣлорусы, II, 3. Варшава, 1912; стар. 319-321.

кому священнику данный. Съ тѣмъ вмѣстѣ имѣеть консисторія внушить тѣмъ же священникамъ, чтобы менѣе опытные изъ нихъ, въ случаѣ какого-либо недоумѣнія, обращались за совѣтами и наставленіями къ своимъ собратіямъ, болѣе свѣдущимъ въ духовныхъ наукахъ и въ знаніи *простонароднаго языка*"⁹⁷⁾.

Вынікамі цыркуляру синоду з'явілася тое, што Язэп Сямашка выдаў распараджэньне, як сьведчыць дасьледчык прац і жыцьця Сямашкі, Г. Кіпрыяновіч, „чтобы *всѣ священники* произносили проповѣди на русскомъ языкѣ или на *бѣлорусскомъ нарѣчій*, а не польски“⁹⁸⁾.

Для прыкладу падам яшчэ адно падобнае распараджэньне Язэпа Сямашкі (адносьнік Літоўскай консысторыі ад 23 жніўня 1853 г. за № 2762): „На представленіі викарнаго епископа Филарета отъ 17 августа за № 225, съ донесеніемъ, что священники церквей Жижмянской Марьяновичъ, Бѣлицкой Макаревичъ и Лебюдской Плавскій, говорятъ иногда поученія на польскомъ языкѣ,—собственною его высокопреосвященства рукою написано: Православный народъ Лидскаго уѣзда говоритъ *мѣстнымъ русскимъ языкомъ*, слѣдовательно для спасительнаго его наставленія нужно въ поученіяхъ обращаться къ нему или порусски или на *мѣстномъ русскомъ нарѣчій*. По сему Консисторія предпишетъ Лидскому благочинному наблюсти, дабы подвѣдомые ему священники къ прихожанамъ своимъ произносили проповѣди на русскомъ языкѣ или на *мѣстномъ русскомъ нарѣчій*“...⁹⁹⁾.

Па сэнсу гэтых дакумэнтаў відаць, што „мѣстнымъ русскимъ нарѣчіемъ“, „простымъ общепонятнымъ языкомъ“, „простонароднымъ языкомъ“ называецца мова беларуская. Гэта яшчэ ў 1897 г. падкрэсьліў Кіпрыяновіч, аб гэтым сьведчаць і тагочасныя дакумэнты, якія гавораць: „уніатскіе прихожане, говоря(т) однимъ *простымъ бѣлорусскимъ нарѣчіемъ*“ (дакумэнт 1834 г.)¹⁰⁰⁾. Сам Сямашка так характарызуе беларусаў і іх мову: „Въ четырехъ посѣщенныхъ мною нынѣ епархіяхъ (Могилевской, Полоцкой, Минской и Литовской) Русскій православный народъ раздѣляется на два племени: къ югу—Малороссовъ, къ сѣверу—Бѣлорусцевъ“¹⁰¹⁾, пісаў Сямашка ў 1843 г.; „населеніе русское бѣлорусскаго или малорусскаго нарѣчія“¹⁰²⁾, адзначае Сямашка ў 1857 г.; сяляне гавораць „русскимъ языкомъ, на бѣлорусскомъ или малорусскомъ нарѣчій“¹⁰³⁾, адзначае Сямашка ў 1861 г.; парафіяне гавораць „русскимъ языкомъ, по бѣлорусскому или малорусскому нарѣчій“, піша Сямашка ў 1864 г.¹⁰⁴⁾.

У афішы ад 9 лютага 1852 г., якой абвешчалася менскім грамадзянам аб пастаноўцы твора Дуніна-Марцінкевіча „Селянка“, бела-

⁹⁷⁾ Записки Іосифа Митрополита Литовскаго, т. III. Спб. 1883; стар. 495-496.

⁹⁸⁾ Кіпрыяновічъ, Г. Я. Жизнь Іосифа Сямашки. Выд. 2. Вильна, 1897; стар. 322.

⁹⁹⁾ Зап. Іосифа М. Л., т. III; стар. 1106.

¹⁰⁰⁾ Шавельскій, Г. Послѣднее возсоединеніе съ православной церковію уніатовъ Бѣлорусской епархіи. Спб. 1910; стар. 26.

¹⁰¹⁾ Зап. Іосифа М. Л., т. I, Спб. 1883; стар. 226.

¹⁰²⁾ Ibidem, стар. 621.

¹⁰³⁾ Кіпрыяновічъ. Жизнь І. С.; выд. II; стар. 423.

¹⁰⁴⁾ „Вѣстникъ Ю.—З. и З. Россіи“, 1864; т. III, мартъ; аддз. IV; стар. 344.

руская мова называецца „простонароднымъ языкомъ“¹⁰⁵). Афіша гэтая пачынаецца так:

„Съ дозволенія начальства | Въ субботу 9 февраля 1852 года будетъ представленіе г. г. Любителями | Въ пользу бѣдныхъ | опера въ двухъ дѣйствіяхъ на польскомъ и *простонародномъ* языкѣ | сочиненія Викентія Марцинкевича съ музыкою Монюшки, Кржижановскаго | и прочихъ подъ заглавіемъ: | Селянка“ | і г. д.

Пасьля выяўленых адносін Сямашкі да народнае беларускае мовы будзе ня зусім правільна абвінавачваць яго ў арганізацыі паленьня спецыяльна беларускіх кніжак. Што Сямашка спаліў некалькі тысяч вуніацкіх царкоўных кніжак, гэтага не хавае і сам Сямашка¹⁰⁶), але да гэтага барбарскага акту ніякага датычэння ня мелі ні беларуская мова, ні беларуская літаратура. Язэп Сямашка быў фанатык праваслаўя і ў барацьбе з каталіцызмам ён рабіў тое самае, што каталіцызм рабіў у барацьбе з праваслаўем на Беларусі. Каталіцкія біскупы палілі праваслаўныя кніжкі і разам з тым усё пісанае кірыліцай, як правадніка ўсходняй—не каталіцкай культуры¹⁰⁷), а праваслаўнае архірэйства паліла каталіцка-вуніацкія кніжкі, кніжкі друкаваныя лацінскім альфабэтам, вядучы такім чынам барацьбу з заходняй польскай культурай¹⁰⁸). Язэп Сямашка проста зьяўляецца здольным сынам свайго барбарскага веку. Магчыма, што ў ліку спаленых Сямашкам вуніацкіх кніжак выпадкова папалі і беларускія кніжкі, як надрукаваныя лацінскім альфабэтам, але ў заданьні Сямашкі не ўваходзіла знішчэнне кніжак не рэлігійнага і ня вуніацка-польскага зместу. У сьпісах спаленых Сямашкам кніжак не знаходзім ніводнага твору Чачота ці Дуніна-Марцинкевіча¹⁰⁹), якія нібы паліў Сямашка; мэты, якімі апошні кіраваўся пры паленьні вуніацкіх кніжак, былі наступныя: „Всѣ сіи служебники въ моемъ нынѣ присутствіи въ Жировицахъ преданы сожженію, дабы, съ одной стороны, отклонить на будущее время какія-либо злоупотребленія, а съ другой, чтобы охранить сіи богослужебныя книги отъ недостойнаго впоследствии употребленія... я только распорядился, чтобы оставлено было изъ нихъ по одному или два экземпляра cadaго изданія для библиотеки Литовской епархіальной семинаріи“¹¹⁰) пісаў, Сямашка ў 1841 г. „Нахожу совершенно полезнымъ изъять изъ употребленія всѣ богослужебныя книги бывшихъ униатскихъ типографій; частію по нѣкоторому ихъ искаженію, частію для общаго единообразія, частію же для устранения и самаго воспоминанія прежней іерархической чуждой власти“¹¹¹), пісаў Сямашка ў 1853 г.

8. Далей маем шэраг даных аб тым, што беларуская мова была забаронена ў 60-х гадох XIX ст. у сувязі з апошнім паўстаньнем.

Аднак у гэтую пару выходзяць кніжкі на беларускай мове. Так,

¹⁰⁵) Афіша А. Паўловічам перадана Тэатральнаму Музэю Інбелкульту; аб афішы гл.: Nieznana opera Moniuszki („Goniec poranny“, 1911, № 496).

¹⁰⁶) *Киприановичъ*. Жизнь І. С.; стар. 321-322. Записки Іосифа Митр. Лит., т. III; стар. 534-535, 598, 1087-1088, 1110-1189.

¹⁰⁷) *Шлюбскі*, Ал. Матар'ялы да крыўскай гісторыі. Для кнігасховаў і архіваў зямель крыўскіх і б. Вял. Кн. Літоўскага. Коўна. 1925.; § 8.

¹⁰⁸) *Миловидовъ*, А. Судьба русской книги въ Сѣверо-Западномъ краѣ. („Христианское Чтеніе“, 1903, IX-X).

¹⁰⁹) Зап. І. С.; т. III; стар. 1088, 1110, 1189.

¹¹⁰) *Ibidem*; т. III; стар. 598-599.

¹¹¹) *Ibidem*; т. III; 1087-1088.

у 1861 г. па загаду магілеўскага губэрнатара друкуецца на беларускай мове кніжка пад загалоўкам: „Бясѣда старога вольніка зь новымі, пра ихнае дзѣло“¹¹²⁾. А ў наступным 1862 г. у „Могилевскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ (№№ 51, 60, 61) друкуецца вершамі на беларускай мове „Рѣчь Старовойта къ крестьянамъ о свободѣ“ і „Рѣчь Старовойта“¹¹³⁾. Для нас у даным выпадку ня мае значэння казённа-тэндэнцыйны змест і напрамак пералічаных трох твораў; нам больш цікава тое, што хоць і няздатныя з боку літаратурнага, але ўсё-ж яны былі выдрукаваны на беларускай мове паводле загаду прадстаўнікоў ураду, чаго не магло-б здарыцца пры забароне беларускае мовы. Зразумела, памянёныя творы былі выдрукаваны літарамі маскоўскага альфабэту.

Далей у тым самым 1862 г. ў Варшаве з дазволу „русской свѣтской“ і каталіцкай духоўнай цэнзуры вышла на беларускай мове кніжка: „Elementarz dla dobrych bzietok katolikou“¹¹⁴⁾. Памянуўшы гэты „Elementarz“, акад. Карскі кажа аб навучальна-асветнай літаратуры 60-х гадоў у беларускай мове, якая была дазволена цэнзурай: „издавались еще и отдѣльные листы съ буквами и молитвами на бѣлорусскомъ языкѣ. Авторомъ ихъ былъ Алекс. Валицкій, печатались они въ Минскѣ, Несвижѣ и Варшавѣ“¹¹⁵⁾. А. Мілавідаў сьведчыць, што ў Вільні да 60-х гадоў XIX ст. кожны год польскія друкарні выпускалі ў сьвет па некалькі тысяч беларускіх лемантароў; спасланьні аб гэтым ён робіць на справы „Архіва Віленскага Генэрал-губэрнатара за 1863 г. № 205 і за 1864 г. № 1740“¹¹⁶⁾. Выданьне ў Вільні беларускіх лемантароў памінае і памоцнік „Попечителя Виленскаго учебнаго округа А. Бѣлецкій“¹¹⁷⁾.

Вядомы русіфікатарскі „Вѣстникъ Западной Россіи“ Гаворскага ў 1866 г. адзначае наступныя кніжкі на беларускай мове: „Намъ извѣстно только нѣскольکو книжечекъ на бѣлорусскомъ нарѣчїи:—Катихизисъ, Науки парафіяльныя, да пять, шесть пѣсней духовнаго содержания“...¹¹⁸⁾.

¹¹²⁾ Аўтарам „Бясѣды“ Карскі называе Апанаса Кіселя („Бѣлорусы“, III, 3, стар. 91); між тым на паасобніку гэтае кніжкі, якая захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліотэцы ў Менску (Б 2693) знаходзіцца надпіс: „Авторъ прот. Андрей Чоловскій, настоятель Могилевской Барисоглыбской церкви“. Магчыма, што апошнія даныя больш праўдападобныя. Вестку аб Кіселю Карскі атрымаў ад Р. Земкевіча, які аб гэтым у лисьце да А. Шлюбскага ад 9 кастрычніка 1926 г. піша: „акад. Карскаму весткі аб аўтары кніжкі „Бясѣда“... я падаваў. Седзячы ў 1913 і 1914 г.г. у Магілеўшчыне я аб'ехаў двары больш выдатных памешчыкаў і там мяне некалькі старых асоб запэўнялі, што аўтарам гэтае брашуры быў Апанас Кісель, калісьці „камиссар по крестьянским делам“, вядомы ўсім памешчыкам як заўзяты мыслівы—браконьер у чужых лясах“.

¹¹³⁾ Карскій. Бѣлорусы, III, 3; стар. 91-94; т. II, стар. 321-322.

¹¹⁴⁾ Карскій. Бѣлорусы, III, 3; стар. 129. Leon Wasilewski. Litwa i Białoruś, Kraków; стар. 274.

¹¹⁵⁾ Карскій. Бѣлорусы, III, 3, стар. 130.

¹¹⁶⁾ Миловидовъ А. Краткій историческій очеркъ Виленской Публичной библиотеки („Отчетъ Виленской публ. биб. и музея за 1902 г. Вильна, 1903, стар. 4).

¹¹⁷⁾ Бѣлецкій, А. Сборникъ документовъ музея гр. М. Н. Муравьева. т. I, Вильна, 1906; стар. XXIV.

¹¹⁸⁾ „Вѣстникъ Западной Россіи“, 1866, т. IV, кн. XI, адзел IV, стар. 156. Прыведзеная цытата зусім не адзначае таго, што К. Гаворскі спачуваючы адносіўся да беларускае мовы, як літаратурнае. А. Пыпін, кажучы аб нападах Гаворскага на украінскую літаратурную мову, піша: „Если бы въ Бѣлорусіи было какое-нибудь мѣстное движеніе въ видѣ оживленія народнои массы пробужденіе ея изъ вѣковой умственной спячки какою-нибудь книжкой на доступномъ для нея языкѣ, „Вѣстникъ“ [Гаворскага], очевидно, усмотрѣлъ бы и здесь „руку“—во первыхъ, діавола, а во-вторыхъ, польской интриги“ (А. Пыпинъ. Исторія Русской Этнографіи. т. IV, стар. 94.).

9. Далей перад намі вельмі цікавае здарэнне. У верасні 1863 г., калі, пасля прыдушэння паўстання, дваранства падносіла цару адрасы з выражэннем сваёй лёяльнасці, маршалак дваранства Меншчыны Прашынскі „напісаль окружное посланіе на бѣлорусскомъ языкѣ съ выраженіемъ своихъ убѣжденій“¹¹⁹).

10. У гэтым самым 1863 г. ў Вільні вышлі офіцыёзнага характару „Разказы на бѣлорусскомъ нарѣчці“¹²⁰).

Раней перад намі быў цэлы шэраг заяў аб тым, што беларуская мова была забаронена ў час прыдушэння паўстання 60-х гадоў, але ў беларускай літаратуры вядомы і зусім інакшыя погляды; напр., Вольны піша: „з мэтай агітацыі сярод беларускага народу карысталі беларускую мову і прадстаўнікі чарнасоценнага лягера, як, напр., віленскі ген.-губэрнатар Мураўёў, прызваючы давіць польскае паўстанне ў 1863 г.¹²¹). А Жылуновіч адзначае: „Мураўёў беларускімі проклямацямі нацкоўваў беларускіх сялян наогул на ўсіх палякаў“¹²²). Крыніцы, адкуль узяты гэтыя даныя, адсутнічаюць, як наогул іх нідзе няма ва ўсёй літаратуры, што мае адносіны да справы забароны беларускага слова.

Разглядаючы русіфікацыю Беларусі, Я. Лёсік кажа, што „ў гэты час зьявілася безліч песень, у каторых народ выкладаў сваё гора і цешыўся ў пару ліхалецьця. Было ўтворана шмат песень з грамадзянскім зместам. Яна (Вялікарусь) загадвала паслушным пісакам перапрабляць народныя песні на свой лад, ды пашыраць іх сярод народу“¹²³). Друкаваньне такіх песень адзначаюць акад. Карскі¹²⁴) і М. Гарэцкі¹²⁵).

¹¹⁹) Мосоловъ, А. Н. Виленские очерки 1863-1865 г.г. Спб. 1898; стар. 85-86.

¹²⁰) У 1912 г. у „Нашай Нівѣ“ (№ 38) быў змешчаны артыкул: „Пашкадуйце дзяцей“ за подпісам Г. Б., у якім, кажучы аб патрэбе навучання ў школах на беларускай мове, аўтар піша: „прызнавалі калісь нават і тутэйшыя ўласці [навучанне дзяцей беларускае мове]: ў 1860-ых гадох віленскі учебны округ ня меў нічога проці таго, каб беларускіх дзяцей вучылі спачатку пабеларуску, а ўжо тады, як яны пачынаюць ўсё добра разумець, знаёмілі-б іх з расійскай мовай. Дзеля гэтага ў 1863 годзе віленскі округ надрукаваў дзве кніжкі для народных школ: „Разказы на прастонародномъ нарѣчці“ ўся па беларуску—і „Книга для чтенія въ народныхъ училищахъ Виленскаго учебнаго округа,“ у каторай частка стацей была напісана народнай гутаркай.

Матар'яламі, якія падае „Наша Ніва“, як відаць, карыстаўся аўтар артыкулу: „Гутарка аб беларускай мове“ („Змаганьне“, Менск. 1920, № 7), у якім нават фігуруе міністар Галовін, пры якім нібы вучылі дзяцей беларускай мове.

Артыкул „Нашай Нівы“ выклікаў увагу акад. Карскага: „Изслѣдование этого вопроса [аб беларускай мове у пачатковых школах], однако, показало, что авторъ этой статьи введенъ въ заблужденіе. Въ Вил. [енской] публ. библиотекѣ имѣется два изданія (1863 и 1864) „Книги для чтенія въ народныхъ училищахъ Вилен. учебн. округа“, и оба они не имѣютъ статей на бѣлорусскомъ нарѣчці. Другая изъ названныхъ въ „Нашей Нивѣ“ книгъ имѣется; точное ея заглавіе: „Разказы на бѣлорусскомъ нарѣчці“. Вильна, 1863... Неизвѣстный авторъ этой брошюры всѣ русскіе народныя говоры, употреблявшіеся въ предѣлахъ Вилен. учеб. округа, считаль бѣлорусскими. Поэтому въ его брошюрѣ есть статейки на бѣлорусскомъ нарѣчці и па польскомъ говорѣ малорусскаго“ (Бѣлорусы, т. 2. в. 3; стар. 323). Пасля некалькіх прыкладаў мовы, Карскі сканчвае: „Какъ можно судить по содержанию и по способу изложения, и это не школьная книга“ (ibid., с. 324).

Гэтыя, а часткай раней прыведзеныя, матар'ялы паўтарае А. Цвікевіч у сваёй рабоце: „Пагляд П. Бязсонава на беларускую справу“. Коўна. 1922.

¹²¹) „Савецкая Беларусь“ Менск, 1920, № 4 (14).

¹²²) Жылуновіч, З. Беларуская пісьменнасць і этапы яе разьвіцця („Календар на 1923 г. „Праца“, Менск, 1923; стр. 47“).

¹²³) „Вольны Сьцяг“, Менск; 1921, № 5; стар. 27.

¹²⁴) Бѣлорусы, III, 3; стар. 99.

¹²⁵) Гіст. бел. літ.; стар. 78.

11. Тут-жа варта сказаць і аб дзейнасці ксяндза Сянчыкоўскага да русіфікацыі каталіцкага касьцёлу на Беларусі ў 60-70 г. г. Нельга сказаць, каб праца Сянчыкоўскага ў літаратуры польскай, рускай ¹²⁶⁾ і беларускай ¹²⁷⁾ была правільна высветлена.

Каталіцка-польская літаратура малюе Сянчыкоўскага, як рэнэгата, як адступніка ад палшчызны, а расійская літаратура малюе яго, як лікага прыяцеля Расіі ў справе русіфікацыі Беларусі. Між тым ёсць мала высветленыя ў дзейнасці Сянчыкоўскага факты, на падставе якіх можна наглядаць некаторую тэндэнцыю Сянчыкоўскага ў бок беларусізацыі касьцёла. Разгледзім некаторыя датычныя да гэтага даныя.

Сам Сянчыкоўскі у сваіх лістох да розных асоб так кажа аб сваёй працы: „сць 1861 г., т.-е. вь годь моего рукоположенія вь іерейскій сань, я, какъ бѣлоруссѣ, воспитанный заботами моей матери, дочери униатского священника православного исповѣданія, постоянно вь бѣсѣдахъ моихъ сѣ народомъ вь церкви и у себя на дому, а также у крестьянъ во время исполненія требъ, употребляль бѣлорусское нарѣчїе или русскій языкъ, за что крестьянами и былъ прозванъ „мужицкимъ“, а не панскимъ ксендзом“ ¹²⁸⁾. Далей Сянчыкоўскі адзначае: „но увеличивающееся ко мнѣ вниманіе крестьянъ и произносимыя мною поученія на бѣлорусскомъ языкъ были причиной того, что помѣщики поляки, за мое хлопманство и руссофильство (какъ они выражались), просили епископа Минскаго Войткевича перемѣститъ меня куда-либо вь глушь и подъ надзоръ „добраго поляка настоятеля“ ¹²⁹⁾... Так было і зроблена, і ў 1869 г. Сянчыкоўскага пераводзяць у глухі касьцёл Ігуменшчыны, дзе настаяцелем быў фанатык паляк, але Сянчыкоўскі піша: „я сць перваго же дня прїѣзда моего вь с. Блонь постоянно произносилъ народу поученія и бѣсѣдовалъ сѣ народомъ только на бѣлорусскомъ и русскомъ языкахъ“ ¹³⁰⁾. Аб прычынах, якія заахвоцілі яго ўжываць беларускую мову—мы толькі ведаем, што некаторыя факты 1863 г., якія былі выяўлены палякамі, падалі Сянчыкоўскаму думку „употреблять языкъ русскій и бѣлорусскій вмѣсто польскаго“ ¹³¹⁾. Да пары паўстання 1863 г. адносяцца словы Сянчыкоўскага: „еще вь разгарѣ мятежа я произносилъ поученія для простого народа на бѣлорусскомъ нарѣчїи“ ¹³²⁾. „Я сць простымъ народомъ говорю и произношу проповѣди не на польскомъ, а на бѣлорусскомъ языкъ“ ¹³³⁾.

У 1872 г. Сянчыкоўскі адчыніў у Менску вучылішча органістаў, якім кіраваў на працягу 7 год і аб якім ён кажа: „вь моемъ училищѣ не было даже разговоровъ на польскомъ языкѣ—говорили на русскомъ или бѣлорусскомъ языкахъ“ ¹³⁴⁾. Нават болей таго, пры выпуску вучняў са школы органістамі Сянчыкоўскі адбіраў ад іх расьпіску ў тым, што з парафіянамі яны павінны гаварыць пабеларуску ¹³⁵⁾.

¹²⁶⁾ *Жиркевичъ, А.* Изъ-за русскаго языка. Ч. I, II. Вильна, 1911.

¹²⁷⁾ Гл., напр., артыкул Адама Саладухі: „Ці Сенчыкоўскі быў беларусам?“ у віленскай газэце „Гоман“ за 1917 г. № 100.

¹²⁸⁾ *Жиркевичъ.* Изъ-за рус. яз.; ч. I, стар. 49.

¹²⁹⁾ Ibidem.

¹³⁰⁾ Ibidem, с. 50.

¹³¹⁾ Ibidem, с. 11.

¹³²⁾ Ibidem, с. 539.

¹³³⁾ Ibidem, с. 19.

¹³⁴⁾ Ibidem, с. 542.

¹³⁵⁾ Ibidem, с. 243.

У 70-х гадох (не раней 1872 г. і не пазьней 1878 г.) Сянчыкоўскі падаў Міністру Цімашову запіску „объ уничтоженіи польскаго языка въ костелахъ и о замѣне его языкомъ русскимъ, бѣлорусскимъ и другими народными нарѣчіями“¹³⁶)...

Вынікі сваёй працы Сянчыкоўскі адзначае так: „въ одной Минской губ. было 32 приходскія р.-к. церкви, въ которыхъ 46 ксендзовъ употребляли уже вмѣсто польскаго *бѣлорусскій* и русскій языки“¹³⁷), „духовное наше начальство одобрило употребленіе *мѣстнаго бѣлорусскаго* и русскаго языка“¹³⁸). Адносна таго, як падзялялася ў ужыванні беларуская і вялікарасійская („русская“) мова, Сянчыкоўскі проста кажа: „мы (ксяндзы) проповѣдывали бѣлоруссамъ на родномъ ихъ языкѣ“¹³⁹), гэта значыць на беларускай мове; тое, што Сянчыкоўскі пад „народнай“, „роднай“ мовай разумеў мову беларускую, падкрэсьліваецца наступнымі старонкамі цытаванага досьледу Жыркевіча, як, напр., 374, 467, 468, 470, 474. Далей Сянчыкоўскі больш падрабязова кажа аб тым, як яны (ксяндзы) падзялялі ў ужыванні беларускую і вялікарасійскую мовы: „многіе... принялись въ нашихъ церковныхъ и обыкновенныхъ бесѣдахъ съ народомъ употреблять не польскій, интеллигентный языкъ, но *простонародный бѣлорусскій* и русскій—смотря по мѣстности, въ которой более былъ въ употребленіи одинъ изъ этихъ языковъ“¹⁴⁰).

Прыведзенае наводзіць на думку, што Сянчыкоўскі ў ліку 46 ксяндзоў Меншчыны ўжываў беларускую мову ў мясцовасцях, дзе жыло беларускае сялянства, у касьцёлах беларускіх вёсак, і наадварот—там, дзе былі польскія паны, дзе ўжывалася польская мова, у касьцёлах гарадоў яны ўжывалі вялікарасійскую мову. Зразумела, што такога характару праца выклікала вялікае абурэнне, як з боку каталіцкага духавенства, якое мела і мае да сяннешняга дня тэндэнцыю хрысьціць беларускае сялянства каталіцкага веравызнаньня ў палякаў, так і з боку польскіх паноў, якія сеялі пальшчызну на Беларусі, адбудоўваючы Польшчу ў межах 1772 году.

Магчыма, што Сянчыкоўскі і ўсе яго аднадумцы ўжываць вялікарасійскую мову прымушаны былі ў сілу тых політычных абставін, у якіх была тады Беларусь і наогул беларускае пытаньне. Адкінь яны вялікарасійскую мову ў гарадзкіх касьцёлах, ім, магчыма, нельга было-б ужываць беларускую мову там, дзе яна была больш за ўсё патрэбна—сярод вясковага беларускага жыхарства. Гэта будзе ясна, калі ўспомнім, што вялікая большасьць піонэраў беларушчыны ў XIX ст. выходзіла з апалячаных колаў насельніцтва, прычым шмат у каго з іх політычныя погляды і ідэолёгія былі польскія; гэта было прычынай абвінавачваньня беларусаў, у сучасныя Сянчыкоўскаму часы, у сэпаратызьме польскага адценьня, як гэта, напр., выказваў у друку М. Каяловіч¹⁴¹) і іншыя¹⁴²).

¹³⁶) Ibidem, с. 329.

¹³⁷) Ibidem, с. 59-60.

¹³⁸) Ibidem, с. 61.

¹³⁹) Ibidem, с. 59.

¹⁴⁰) Ibidem, с. 59.

¹⁴¹) *Кояловичъ. М.* Польское приглашеніе бѣлорусскаго юношества къ сепаратизму. („Новое Время“, 1882), перадрук у „Литовскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ“. 1882, № 10).

¹⁴²) *Бѣлоруссъ.* Русскій языкъ въ костелахъ Сѣв.-Западнаго края, „Русскій Вѣстникъ“, т. 77; стар. 620.

Барацьба Сянчыкоўскага з полёнізацыяй, за русіфікацыю, а часткай мабыць і за беларусізацыю касьцёлу, у свой час вельмі нашумела, яна дасягала ня толькі расійскіх міністраў і каталіцка-польскіх біскупаў, але нават даходзіла да самага рымскага папы і расійскага цара. Тут ясна, што, каб абсалютнае ўжываньне беларускай мовы ў гэтыя часы, 60-80-ыя гады, было забаронена, то польскія ворагі Сянчыкоўскага выкарысталі-б у мэтах барацьбы з ім і яго беларусізатарскія крокі.

Аб тым, што беларуская мова ўжывалася зусім легальна, сьведчаць некаторыя справы архіву канцэлярыі Віленскага генэрал-губэрнатора за 1869-70 гады, у якіх знаходзяцца сьпісы ксяндзоў, якія ўжывалі ў касьцёлах беларускую і вялікарускую мову для выдачы ім за гэта ўзнагароды¹⁴³).

12. 25 сьнежня 1869 г. быў выданы „Высочайшій“ дазвол на ўжываньне „языка рускаго, вь томъ или другомъ его нарѣчій“ ў касьцёлах. Ужываньне „рускаго языка“ ў касьцёлах, як убачым ніжэй, было забаронена ў 1848 г. Гледзячы па тэксту „дазволу“ 1869 г. забарона 1848 г. нібы павінна была мець адносіны да беларускае мовы, але, напр., Сянчыкоўскі ўжываў яе з 1861 г. і ніякіх рэпрэсій з боку ўлады за гэта не атрымліваў.

Тэкст „дазволу“ 1869 г. пачынаецца так: „Государь Императоръ, вь отеческомъ попеченіи о своихъ вѣрноподданныхъ безъ различія вѣроисповѣданія, желая, чтобы тѣ изъ нихъ, которые роднымъ своимъ языкомъ считаютъ *языкъ рускій, вь томъ или другомъ его нарѣчій*, не были лишены права пользоваться имъ вь дѣлахъ своей религіи, Всемилостивѣйше изволилъ разрѣшить употребленіе рускаго языка вь Богослуженіи и вообще вь дѣлахъ религіи всѣхъ иновѣрческихъ исповѣданій...“¹⁴⁴).

У гэтым цыркуляры, які злучаў з сабой і магчымасьці друкаваньня патрэбнай каталіцка-рэлігійнай літаратуры „на русскомъ языкѣ и его нарѣчійхъ“, можна ўгледзець нібы вольнасьць друку на розныхъ мовах.

Аб гэтым „дазволу“ Сянчыкоўскі пісаў, як аб карысным для каталіцкай царквы і каталіцкага народу, які дае магчымасьць ужываць беларускую мову заместа чужой і незнаёмай народу польскай мовы¹⁴⁵).

Адзначу, паміж іншым, што да 1883 г. адносіцца пераклад „літургіі“ на народную літоўскую мову „сь примѣсью польскихъ и бѣлорусскихъ словъ“¹⁴⁶).

13. Якія былі адносіны да беларускае мовы з боку кіраўнікоў асьветы ў Мураўёўскія часы?

На гэта запытаньне знаходзім офіцыяльны адказ у „Інструкціі народнымъ учителямъ“, якая ў 1863 г. падпісана „Попечителемъ Виленскаго учебнаго округа“ князем Шырынскім-Шахматавым. Канец артыкулу з гэтае „Інструкціі“ чытаецца так: „при объясненіи непонятныхъ словъ пользоваться родною рѣчью народа, т.-е. бѣлорус-

¹⁴³) *Жиркевичъ*. Изъ-за рус. яз. ч. I, стар. 130-133.

¹⁴⁴) *Ibidem*, с. 126, 139.

¹⁴⁵) *Ibidem*, с. 61.

¹⁴⁶) *В. К.* Переводъ православнаго богослуженія на литовскій языкъ („Новое Время“, 1913, № 13560).

скимъ нарѣчіемъ“¹⁴⁷⁾. Далей у „Циркулярѣ по управленію народными училищами Виленскаго учебнаго Округа“ ад 12 студзеня 1863 г. знаходзім: „...предметомъ бесѣдъ должно быць: чтеніе Евангелія, съ непонятными народу objaсненіями, производимыми на чисто-русскомъ языкѣ или на мѣстномъ нарѣчіи“¹⁴⁸⁾.

„Чиновникъ, состоящій на службѣ въ вѣдомствѣ Виленскаго учеб. окр.“ у сваім лісьце да рэдакцыі „Вѣстника“ Гаворскага аб школьныхъ справахъ, паміж іншым, адзначае:—„Во всѣхъ училищахъ обученіе и всѣ objaсненія производятся на русскомъ языкѣ... когда же бываетъ нужно, тогда наставниками употребляется (для поясненія непонятныхъ словъ или оборота) мѣстное, т.-е. бѣлорусское нарѣчіе“¹⁴⁹⁾.

Больш цікава наступнае месца з аднаго дакумэнту 1862 г., які падпісан князем Шырынскім-Шахматавым: „Преподаваніе закона Божія католическаго исповѣданія производитъ на мѣстномъ языкѣ: въ Жмуди—на жмудскомъ, въ бѣлорусскихъ губерніяхъ—на бѣлорусскомъ но отнюдь не на польскомъ“¹⁵⁰⁾.

Некаторыя весткі аб ужыванні беларускае мовы ў часы, якія ідуць зараз-жа пасля вуніі, падае ў 1863 г. адзін праваслаўны сьвяшчэньнік з Горадзеншчыны, паміж іншым ён піша:

...„Когда насъ (свѣшчэньнікаў) выслали на приходъ, мы стали лицомъ къ лицу, во первыхъ: съ народомъ, т. е. прихожанами, говорящими языкомъ простонароднымъ бѣлорусскимъ. Во-вторыхъ, окружены были отовсюду разнаго рода и сорта поляками: чиновниками, помѣщиками, ихъ комиссарами, экономами, писарями, цивунами, посесорами, фермерами и многими другими. Съ первыми, т.-е. прихожанами, мы священники и жены наши разговаривали всегда по бѣлорусски—т. е. простонароднымъ мѣстнымъ нарѣчіемъ. Съ вторыми же нужно было говорить всегда не иначе, какъ по польски. Съ женами нашими мы тоже должны были говорить попольски; правда, хотя простонародное бѣлорусское нарѣчіе и было очень для нихъ понятно, но такъ какъ это нарѣчіе въ болѣе цивилизованномъ обществѣ не только не было въ употребленіи, но даже, вѣроятно не безъ умысла іезуитовъ въ совершенномъ презрѣніи,—то и въ нашихъ домахъ духовныхъ, въ нашемъ кругу семейномъ, простонародный бѣлорускій языкъ былъ уважаемъ (о заблужденіе и ослѣпленіе!) какъ языкъ, совершенно къ употребленію въ лучшемъ обществѣ негодный, языкъ исключительно хлопскій. Противъ этого-то языка, нужно сознаться, мы очень и очень много погрѣшили; теперъ (у 1863 г.) мы ясно это видимъ; а если бы мы или лучше жены наши—не зная языка чисто русскаго,—говорили съ нами и дѣтьми симъ простонароднымъ языкомъ бѣлорусскимъ,—о какъ много бы принесли пользы и спасения бѣлорусской здѣсь народности!“¹⁵¹⁾. Гэты пакутны адрывак зьяўляецца характэрным для выяўленьня грамадзкіх адносін часу Мураўёва да беларускае мовы. Выдрукаваны ён быў у Маскоўскім „Дне“.

Такім чынам нельга катэгорычна сьцьвярджаць, што да 60-х га-

¹⁴⁷⁾ Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. 1863. февраль. Том III; адзел IV, стар. 239.

¹⁴⁸⁾ Ibidem, 1863. Октябрь, т. II; адзел IV; с. 36.

¹⁴⁹⁾ Ibidem, 1863. февраль; т. III. адзел IV; стар. 235.

¹⁵⁰⁾ Корниловъ. Н. Русское дѣло въ Сѣверо-Западномъ краѣ. Спб. 1901; стар. 20.

¹⁵¹⁾ Вѣстникъ Ю.-Зап. и Зап. Россіи, июль 1863; т. I; адзел IV; стар. 75—76.

доў мінулага стагодзьдзя выдаваліся офіцыйныя распараджэньні аб забароне беларускага друку.

Праўда, мы тут сустракаемся з фактам конфіскацыі ў 1864 г., некалькіх тысяч беларускіх лемантароў і малітаўнікаў, але, паводле офіцыйных даных, яны былі конфіскаваны, папершае, за антырускі характар¹⁵²⁾, а падругое, магчыма і за недазволены польскі альфавэт.

14. Проф. М. Доўнар-Запольскі, распачаўшы сваю беларускую працу ў 80-х гадох мінулага стагодзьдзя, 1896 г. піша аб 60-х гадох наступнае: „Появление книгъ на народномъ нарѣчїи въ Бѣлоруссіи представлялось тогда желательнымъ и многимъ великоруссамъ, и даже въ одно время (Д.-Запольскі мае на ўвазе 1863 г.) оно получило официальное признание“¹⁵³⁾.

І запраўды, аб гэтым таксама гавораць ніжэйпаданыя спраўкі:

1-4) У 1889 г. Доўнар-Запольскі друкуе „Гапона“ ў Сѣверо-Западномъ Календарѣ“, а потым выдае яго паасобнай кніжкай у Маскве; у гэтым самым календары надрукованы і два вершы на беларускай мове Н. Ф.,—„Ноччу ў сялѣ“, Д. К-о, „Муѳогилки“¹⁵⁴⁾.

5-7) У тым самым годзе ў „Минскомъ Листкѣ“ (№ 37) першы раз друкуецца поэма „Тарас на Парнасі“¹⁵⁵⁾ і вершы на беларускай мове: першы верш Янкi Лучыны (Няслухоўскага) „Весновой порой“ у № 20, а верш А. Шункевіча: „Сцяпань и Тацяна“ у № 18¹⁵⁶⁾.

8-9) У 1890 г. у „Смоленскомъ Вѣстникѣ“ у №№ 10—11 друкуецца „Беларуская Энэіда“¹⁵⁷⁾, а ў № 37—„Тарас на Парнасі“¹⁵⁸⁾.

10) У той самы год Янка Лучына зьмяшчае ў „Минскомъ Листкѣ“ верш на беларускай мове „Ямщикъ“¹⁵⁹⁾.

11) У 1891 г. у Маскве друкуецца пераклад з Гаршына: „Сыгнал, альбо разказъ аб томъ, якъ добро перамогло зло у чалавѣка“.

12) У той самы год Янка Лучына друкуе ў 28 № „Минскаго Листка“ свой верш: „Вясна“¹⁶⁰⁾.

13-15) У 1892 г. Янка Лучына друкуе ў Календары Слупскага вершы: „Пакуль годъ новы настане на свѣтѣ“, „Роднай старонцѣ“, „Горць пшаницы“¹⁶¹⁾.

16-19) У 1893 г. Янка Лучына друкуе ў тым самым выданьні наступныя вершы: „Стары Лясникъ“, „Бусель“, „Надто салодкія думкі“, „Ямщикъ“¹⁶²⁾.

20) У 1895 г. у Пецярбургу выходзіць брашура Ельскага: „Сыночъ! разказъ зь праўдзивага здарення. Усімъ бацькамъ и дзѣцямъ для пярастроги“.

¹⁵²⁾ Миловидовъ, А. Дѣятельность гр. М. Н. Муравьева по народному просвѣщенію въ Сѣверо-Западномъ краѣ (1863—1865 г.г.), „Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія“; стар. 93—95.

¹⁵³⁾ Доўнар-Запольскій, М., В. Дунинь-Марцинкевичъ и его поэма „Тарасъ на Парнасі“, Витебскъ. 1896; стар. 6.

¹⁵⁴⁾ Карскій, Е. Бѣлорусы, III, 3; стар. 133.

¹⁵⁵⁾ Ibidem, стар. 79.

¹⁵⁶⁾ Ibidem, с. 113.

¹⁵⁷⁾ Ibidem, с. 11.

¹⁵⁸⁾ Ibidem, с. 79.

¹⁵⁹⁾

¹⁶⁰⁾ } Ibidem, с. 133.

¹⁶¹⁾ }

¹⁶²⁾ }

Ня лічу тут кнігі *Д. Е. Лаппо*: „Бѣлорусскіе разказы“, якая ў 1895 г. была выдана ў г. Казані; мае яна 183 стар. і складаецца з 8 апавяданьняў, якія напісаны на вялікарасійскай мове.

21-23) У 1896 г. у „Віцебскіхъ Губернскіхъ Вѣдомостяхъ“ (№ 84, 86, 87 і 90) друкуецца нарыс Ельскага на беларускай мове „Наши переселенцы“, які ў тым-жа самымъ годзе выходзіць паасобнай брашуркай у Віцебску пад загалоўкам: „Наши переселенцы (Скорэй у Томскъ)“ і ў Пецярбургу пад загалоўкам: „Выбираймяся у прочкі! Скарэй у Томскъ“!!!

24-26) У 1896 г. Доўнар-Запольскі друкуе на старонках „Віцебскіхъ Губ. Вѣдомостей“ беларускі верш Дуніна-Марцінкевіча: „Вясна голад прыпала“¹⁶³⁾ і поэму: „Тарас на Парнасі“, якая потым выходзіць у Віцебску асобнай кніжкай¹⁶⁴⁾.

27) У 1898 г. у Віцебску выходзіць паасобным выданьнем „Тарас на Парнасі“¹⁶⁵⁾.

28) У тым самым годзе „Віленскій Вѣстникъ“ друкуе „Гутарку Паўлюка“¹⁶⁶⁾.

29) У 1898 г. ў першы раз выступіў з апавяданьнямі на беларускай мове Віцебшчыны А. Р. Пшчолка, які друкаваўся ў шэрагу наступных гадоў на старонках „Віцебскіхъ губ. Вѣдомостей“, у яго „Очеркахъ“... і „Бѣлорусскіхъ разказахъ“¹⁶⁷⁾. Тут не бяруцца пад увагу твора А. Пшчолкі, якія напісаны вялікарускай мовай з частковым ужываньнем беларускіх слоў і выразаў.

30) У 1899 г. у Горадні выходзіць „Тарас на Парнасі“¹⁶⁸⁾.

31) У 1900 г. у Пецярбургу выходзіць кніжка Ельскага: „Слова абъ праклятай гарэцы и абъ жыцьци и смѣрци пьяницы. Добраму Бѣларускаму народу, на пакрапленья яго души и розуму“...

32) У 1900 г. у Магілеве Раманаў друкуе кніжку: „Тарасъ на Парнасъ и др. бѣлорусскія стихотворенія“¹⁶⁹⁾.

33) У 1902 г. у „Мінскомъ Листкѣ“ друкуецца верш Дуніна-Марцінкевіча¹⁷⁰⁾.

34) У 1903 г. у Пецярбургу друкуецца „Вязанка“ Янкі Лучыны (Няслухоўскага).

35-36) У тым самым годзе ў Чарнігавѣ М. Косіч выпускае сшытак сваіх апавяданьняў на беларускай мове: „На пиресяленья“ і „Переложение нѣкоторыхъ басень Крылова на Бѣлорусское нарѣчіе“.

37-38) У 1903-4 гадох выходзіць: „Колядная Чытанка“ і „Вялікодная Чытанка“¹⁷¹⁾.

39) У 1904 г. А. К. у Пецярбургу выдае: „Казки“.

40) А ў 1905 г. на старонках „Сѣверо-Западнаго Края“ пачынае сваю літаратурную працу Янка Купала (І. Луцэвіч) вершам: „Мужык“¹⁷²⁾.

¹⁶³⁾ Ibidem, с. 63.

¹⁶⁴⁾ } Ibidem, с. 79.

¹⁶⁵⁾ }

¹⁶⁶⁾ Ibidem, с. 106.

¹⁶⁷⁾ Ibidem, с. 146.

¹⁶⁸⁾ Ibidem, с. 79.

¹⁶⁹⁾ Ibidem, с. 79.

¹⁷⁰⁾ „Заходняя Беларусь“, с. 121.

¹⁷¹⁾ *Навіна А.* (Луцкевіч), Бѣлоруссы. („Формы нац. движенія). Стар. 391.

¹⁷²⁾ *Янка Купала.* Шляхам жыцьця. Пецярбург, 1913; стар. 109.

Такім чынам весткі, якія падае М. Янчук аб тым, што ў 80-х гадох мінулага стагодзьдзя нібы быў забаронены беларускі друк, не спраўджаюцца. Якраз бачым адваротнае. З канца 80-х гадоў да 1906 г.—году, калі рэволюцыяй былі знішчаны розныя цэнзурныя абмежаваньні наогул, мы бачым цэлы шэраг, больш 40 розных твораў, вершаў і нарысаў на беларускай мове, што офіцыйна друкаваліся з дазволу цэнзуры ў шэрагу ня толькі беларускіх гарадоў, як, напр., у Менску, Віцебску, Магілеве, Смаленску, Горадні і Вільні, але нават далёка за яе межамі: у Маскве, Пецярбургу і Чарнігаве. Тлумачыць выпадковасьцю ці цэнзурным недаглядам цяжка. Пытаньне гэта аднак спрашчаецца, калі прагледзеўшы ўсе выдрукаваныя за апошнія два дзесяцігодзьдзі XIX ст. выданьні ўбачым, што яны былі надрукованы ня польскім альфавэтам, а дазволенай тагочасным урадам кірыліцай.

У заканчэньне разгледжанага намі часу адносна забароны беларускага друку падамо выпіску з пастановы Камітэту Міністраў 1905 г.: „Представитъ Министрамъ и главнымъ начальникамъ вѣдомствъ, безъ замедленія, и во всякомъ случаѣ не позднѣе 6-ти мѣсяцевъ со дня утверждения сего положения: 1, распорядиться отмѣною, *стѣсняющихъ употребленіе мѣстныхъ языковъ въ Западномъ краѣ* и не основанныхъ прямо на законѣ, *административныхъ распоряженій*“¹⁷³)... У гэтай пастанове фігуруе не абсалютная забарона мовы, а толькі „административныя распоряженія стѣсняюціе употребленіе мѣстныхъ языковъ“. У адносінах да беларускае мовы пакуль што вядома такое распараджэньне толькі 1859 г., пасля адмены якога пачалі ізноў друкавацца беларускія творы польскім альфавэтам.

Граф Віттэ, пад старшынствам якога адбывалася толькі што прыведзеная пастанова Камітэту Міністраў, у сваіх успамінах—таксама не ўспамінае ніякіх абсалютных забарон ужываньня моваў; ён піша: „Комитет Министров по указу 12 декабря (1904 г.) принял некоторые частные меры, так например относительно свободы малороссийскаго языка, ибо в то время не разрешалось даже обращение евангелия на малороссийском языке. Вероятно, это имеет место и теперь (запіскі пісаны ў 1907-1908 гадох; гл. стар. XXXVI—VII), после столыпинскаго режима. Сказанное разрешение было дано Комитетом Министров, в заседание коего был приглашен по этому делу президент Академии Наук Великий Князь Константин Константинович, который очень поддерживал мнение о необходимости дозволить обращение евангелия на малоссийском языке“¹⁷⁴). Вось і ўсё, што адзначае Віттэ ў сваіх успамінах адносна друку нацыянальных меньшасцьцяй.

III.

Застаецца зрабіць падрахунак вышэйпаданых фактаў, у якіх з боку прыхільнікаў погляду забароны беларускага друку бачым амаль што поўную адсутнасць дакумантальных даных, дзякуючы чаму пытаньне забароны беларускага друку ляжыць выключна на вусных паданьнях і ў дадатак паданьнях, як мы бачылі, вельмі недакладных і

¹⁷³) Журналь Комитета Министровъ по исполненію указа 12 декабря 1904 г. Изд. Канцелярії Комитета Министровъ; 1905. Стар. 370.

¹⁷⁴) Граф С. Ю. Витте. Воспоминания царствования Николая II; т. I. Москва—Ленинград; 1923, стар. 300.

супярэчных; з боку ўрадава-расійскага маем шэраг даных, значная большасць якіх адзначаецца адсутнасцю яснасці і канкрэтнасці, дзякуючы чаму іх без належных дадатковых коментароў можна тлумачыць рознымі спосабамі.

Каб уясніць адносіны расійскага царскага ўраду да друку нацыянальных меншасцяў, разгледзім яго ўзаемаадносіны з украінскім друкам.

Першая забарона украінскага друку адбылася не ў XVIII ст., як сьведчаць беларускія, а часткай і украінскія крыніцы, бо ў канцы XVIII і першых дзесяцігодзьдзях XIX ст., як кажа проф. М. Грушэўскі, выходзіць шэраг кніг украінскай літаратуры¹⁷⁵⁾, а адбылася яна 30 мая 1859 г., калі міністэрскім цыркулярам было забаронена друкаваць кнігі на украінскай мове польска-лацінскімі літарамі. Адначасна забаранялася і прывозіць на абшары Украіны украінскую літаратуру, якая была выдрукавана гэтымі самымі літарамі. Дазвалялася друкаваньне украінскай літаратуры толькі літарамі маскоўскага альфабэту¹⁷⁶⁾ г., зн. літарамі, якія ў цяперашні час прыняты украінцамі і беларусамі. У беспасярэдняй сувязі з гэтым цыркулярам знаходзіцца конфіскацыя Д. Марцінкевіча 1859 г. Міх. Лемке ў сваім досьледзе аб царскай цэнзуры, успамінаючы забарону 1859 г., адзначае, што ў адносінах да украінскага друку да гэтага году „никакихъ стѣсненій не предпринималось“¹⁷⁷⁾. Аб тым, што да 1859 г. украінская літаратура вольна друкавалася і вольна выходзіла на сьвет, сьведчыць цыркуляр міністра асьветы, які быў выданы ў 1858 г., напярэдадні першай забароны 1859 г., па прычыне выдрукаванай у 1857 г. у Пецярбургу кніжкі на украінскай мове „Гра́матка“, у якой міністрам былі знойдзены шовіністычныя украінскія тэндэнцыі. Цыркуляр прапаноўваў цэнзарам пры выпадку другога выданьня „Гра́маткі“ выкасоўваць памянёныя месцы¹⁷⁸⁾.

Другая забарона украінскага друку адбылася 10 ліпеня 1863 г., калі па царскім загаду Сынод забараніў друкаваць на украінскай

¹⁷⁵⁾ *Грушевский, М.* Иллюстрированная История Украинского Народа. Изд. „Вѣстн. Знанія“ (1913); стар. 329–333.

¹⁷⁶⁾ Сборникъ постановлений и распоряжений по цензурѣ съ 1720 по 1862 г. Спб. 1862; стар. 445-446.

¹⁷⁷⁾ *Лемке, Мих.*, Эпоха цензурныхъ реформъ 1859—1865 г.г. Спб. 1904; стар. 295.

¹⁷⁸⁾ Сб. пост. и распоряж. по цензурѣ съ 1720 по 1862 г.; стар. 431.

Цікава апублікаваць наступны дакумэнт, які паміж іншым, мае адносіны і да Беларусі. Гэта сакрэтны адносьнік міністра народнай асьветы гр. Уварава ад 2 чэрвеня 1847 г. за № 744 на імя „Попечителя Бѣлорусскаго учебнаго округа“:

„Съ дозволенія цензуры напечатаны въ разныя времена сочиненія: Г. Шевченка, подь названіемъ: *Кобзарь* (въ 1840 году). Г. Кулѣша *„Повѣсть объ Украинскомъ народѣ“* (въ 1846 году)—*„Украйна“* (въ 1843 году) и *„Михайло Чернышенко“* (въ 1843 году), и Г. Костомарова, (подь псевдонимомъ Іереміи Галки) *Украинскія баллады* (въ 1839 году) и *„Вѣтка“* (въ 1840 году). Въ этихъ сочиненіяхъ сочинители стараются выставить прежнее положеніе Украйны въ выгоднѣйшемъ свѣтѣ въ сравненіи съ нынѣшнимъ, и возбудить сожаленіе объ утратѣ старинной вольницы. Покорнѣйше прошу Ваше Превосходительство поставить Г.г. цензорамъ Виленскаго Цензурнаго Комитета въ обязанность не дозволять вышепоименованныхъ сочиненій къ перепечатанію новымъ изданіемъ и вообще *обращать на труды литераторовъ болѣе строгое вниманіе, особливо съ точки зрѣнія мѣстнаго, провинціального патріотизма.* (Апошні курсіў наш).

Министръ Народнаго Просвѣщенія Графъ Уваровъ“. (Дакумэнт захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліотэцы ў Менску).

мове як книзі так званої „Святого писма“, так і книзі наогул релігійного змісту ¹⁷⁹⁾.

Пасля того, як у 70-х гадах минулого століття були виявлені революційні кірунок тогочасних київських українських діячів, 18 мая 1876 г. відбулася третя (і апошня) заборона українського друку, паводле якої заборонялася:

1) Увозити з-за рубяжа літературу на українській мові.

2) Друкувати на українській мові все твори і переклади, а саме: а) твори прохочого письменства, „изящной словестности“ (при умові не адступлення ад агульна-маскоўскаго правапісу ¹⁸⁰⁾ і б) гістарычных дакументаў і помнікаў (з захвай правапісу аўтэнткаў).

3) Українскія спектаклі, чытанні, а таксама і словы пры нотах ¹⁸¹⁾.

У 1881 г. дазволена было друкувати українскія слоўнікі, а таксама дазволены былі українскія спектаклі і чытанні ¹⁸²⁾.

Усе астатня абмежаванні і забароны українскаго друку былі знішчаны толькі 24 лістапада 1905 г. з выданнем закону аб вольнасці друку, які быў вынікам маніфэсту 17 кастрычніка ¹⁸³⁾.

Паміж іншым цікава адзначыць, што абсалютную забарону друкавання кніжок на якой-бы то ні было мове тогочасная царская цензура не практыкавала. Так, вядома частковая забарона фінскае мовы, паводле якой забаронена было друкувати романы і іншыя творы літаратурнага мастацтва, а дазвалялася друкувати выключна кнігі релігійнага змісту (бяз спрэчак аб абрадах і догматах), гаспадарчага характару (бяз тэорый політыка-эканамічных), тэксты этнографічных помнікаў і старадаўняе летапісы ¹⁸⁴⁾.

Даныя аб забароне українскаго друку даюць:

I. 1859 год—дакладную дату, ад якой пачынаюцца рэпрэсіі царскаго ўраду, накіраваныя беспасярэдна на літаратуру украінскую.

II. Дата першай забароны українскаго друку супадае з датай першай конфіскацыі беларускаго друку; значыць 1859 год зьяўляецца першым годам, з якога расійскі ўрад пачаў рэпрэсіі беспасярэдна ў адносінах да друкаў нацыянальных меншасцей наогул.

III. Даныя аб забароне українскаго друку даюць уяўленне тактыкі расійскаго ўраду ня толькі ў адносінах да украінскае мовы, але наогул у адносінах да так званых „нарфчій русскаго языка“, якімі паводле ня толькі тогочаснай, але нават і сучаснай расійскай навукі зьяўляюцца украінская і беларуская мова.

Як ужо было адзначана конфіскацыя „Пана Тадэуша“ знаходзіцца ў цеснай сувязі з першай забаронай українскаго друку 1859 г. Для выясьнення абставін конфіскацыі „Пана Тадэуша“ прывяду тры

¹⁷⁹⁾ Сборникъ законоположеній и распоряженій по духовной цензурѣ вѣдомства православнаго исповѣданія съ 1720 по 1870 г. Спб. 1870: стар. 174.

¹⁸⁰⁾ Распараджэньне гэта было парушана ў 1904 г. Расійскай Акадэміяй Навук друкаваннем прац М. Грушэўскаго на украінскай мове украінскім правапісам (*Щеголевъ*, Укр. движеніе, стар. 138—140).

¹⁸¹⁾ *Щеголевъ*, С. Н. Украинское движеніе, какъ современный этапъ южно-русскаго сепаратизма. Кіевъ; 1912; стар. 64.

¹⁸²⁾ *Ibidem*, стар. 64.

¹⁸³⁾ *Ibidem*, стар. 142-143.

¹⁸⁴⁾ Сб. пост. и распоряж. по цензурѣ съ 1720 по 1862 г.; стар. 264.

дакумэнты з справы аб конфіскацыі азначанага перакладу ¹⁸⁵⁾, якія даюць вельмі каштоўны матар'ял для выясьнення пытання аб, так званай, забароне беларускага друку ў першай палове XIX ст. Якраз у той час, калі 30 мая 1859 г. адбылася забарона украінскага друку, напісанага польскім альфабэтам, у Вільні, з дазволу цэнзара П. Кукальніка ¹⁸⁶⁾ друкаваўся „Пан Тадэуш“. І перад Віленскім цэнзурным камітэтам, пасля атрымання загаду 30 мая 1859 г., паўстала пытаньне, ці можна выпусьціць у сьвет беларускую кніжку, якая выдрукавана лацінскімі літарамі. У міністэрскім цыркуляры аб беларускай мове нічога не паміналася, а між тым яго можна было пашырыць і на беларускую мову. Камітэт парашыў прасіць належных тлумачэньняў у міністра народнае асьветы наступным адносьнікам ад 22 жніўня 1859 г. за № 509:

Господину Министру Народнаго Просвѣщенія.

8 минувашаго іюня въ Виленскомъ Цензурномъ Комитетѣ получено предложение Товарища Вашего Высокопревосходительства отъ 30 мая за № 1298, въ коемъ сообщено опредѣленіе Главнаго Управле-

¹⁸⁵⁾ Аўтэнтковая справа Віленскага Цэнзурнага Камітэту п. з.: „О рукописи „Pan Tadeusz“ на бѣлорусскомъ нарѣчїи Дунина-Марцинкевича, 1859 г. № 97“. Захоўваецца ў рукапісным адзеле Дзяржаўнай бібліотэкі ў Менску пад № 162535.

Справа складаецца з наступных дакумэнтаў: 1) Копія адносьніка Віленскага Цэнзурнага Камітэту ад 22 жніўня 1859 г. за № 509 на імя Міністра Народнае Асьветы, які просіць даць тлумачэньне, ці можна выпускаць у сьвет „Pana Tadeuša“, надрукованага польскімі літарамі. 2) Адносьнік, які падпісаны міністрам Кавалеўскім ад 22 кастрычніка 1859 г. за № 2154 на імя „Попечителя Виленскаго учебнаго округа“, аб недазволе выпускаць у сьвет беларускую літаратуру, надрукованую польскімі альфабэтам. 3) Копія адносьніка Віленскага Цэнзур. Камітэта ад 7 лістапада 1859 г. за № 693 на імя віленскага друкара А. Сыркіна з прапазыцыяй „немедленно“ здаць Камітэту ўсе надрукаваныя паасобнікі „Пана Тадэуша“ і адначасна прадставіць разрахунак выдаткаў па надрукаваньні азначанага перакладу. 4) „Объявление“ Сыркіна ад 9 лістапада 1859 г. на імя Камітэта з прадстаўленьнем 1000 паасобнікаў „Пана Тадэуша“; „издержки“ па надрукаваньні „Пана Тадэуша“—176 руб. 60 к., апрача гэтага Сыркін піша, што калі ня будзе дан дазвол на друкаваньне апошніх частак перакладу, то ён будзе мець страту ў суме 600 руб., бо для гэтага выданьня ім зроблен спецыяльны шрыфт „буквы съ значками ударенія, которые могутъ быть только нужны къ печатанію на этомъ нарѣчїи“, закуплена папера і г. д. 5) Рапарт П. Кукальніка на імя цэнзур. Камітэта з тлумачэньнем прычын, паводле якіх ім быў дан дазвол на друкаваньне „Пана Тадэуша“. 6) Копія адносьніка Цэнзур. Камітэта ад 27 лістапада 1859 г. за № 733 на імя міністра асьветы з просьбай зьвярнуць Сыркіну 176 р. 60 к. і тлумачэньнямі прычын, на грунце якіх быў выданы дазвол на друкаваньне перакладу. 7) Адносьнік за подпісам міністра Кавалеўскага ад 24 лютага 1860 г. за № 143 Віленскаму Цэнзур. Камітэту з распараджэньнем аб выдачы Марцінкевічу і Сыркіну 176 р. 60 к. 8) Копія адносьніка Камітэта ад 5 сакавіка 1860 г. за № 131 на імя Марцінкевіча з паведамленьнем, што міністэрства дазволіла зьвярнуць страты па выданьні „Пана Тадэуша“ ў суме 176 р. 60 к. 9) Копія паведамленьня Міністэрства Асьветы ад 19 сакавіка 1860 г. за № 170 аб тым, што грошы ў суме 176 р. 60 к. атрыманы. 10) Заява ад 4 красавіка 1860 г., якая падпісана Д.-Марцінкевічамі і Сыркіным, у якой просіцца выдаць Д.-Марцінкевічу 76 руб., а Сыркіну 100 руб. 60 к. 11) Адносьнік Галоўнага Кіраўніцтва Цэнзуры ад 11 красавіка 1860 г. за № 458 Віленскаму Цэнзур. Камітэту з зваротам некаторых кніжак Д.-Марцінкевіча і Чачота, якія былі надрукаваны польскімі шрыфтам, і якія Віленскім Цэнз. Камітэтам пасылаліся Міністру Асьветы, як прыклад таго, што да 1859 г. беларускія кніжкі польскімі шрыфтам друкаваліся вольна.

¹⁸⁶⁾ З тэй прычыны, што, як бачылі вышэй, ёсьць тэндэнцыя конфіскацыю „Пана Тадэуша“ зьвязваць з назначэньнем на месца П. Кукальніка цэнзара Мухіна, трэба адзначыць, што П. Кукальнік займаў пасаду віленскага цэнзара з 1829 па 1841 г. і з 1851 па 1865 г. Прычым з 1863 па 1865 г. ён быў старшынёй Камітэту. (А. Шверубович, Братья Кукольники. Вильно. 1885; стар. 29. 34-35).

нія Цензуры состоявшееся 25 апрѣля сего года, о воспрещеніи печатанія азбукъ, содержащихъ въ себѣ примѣненіе польскаго алфавита къ русскому языку, и о постановленіи правиломъ, чтобы сочиненія на малороссійскомъ нарѣчїи, писанныя собственно для распространенія ихъ между простымъ народомъ, печатались не иначе какъ русскими буквами, и чтобы подобныя народныя книги печатаные заграницей польскимъ шрифтомъ, не были допускаемы къ ввозу въ Россію.

Между тѣмъ до полученія сего предписанія одобрена здѣшнимъ комитетомъ къ печатанію поступившая разновремененно въ 3-хъ тетрадяхъ рукопись на бѣлорусскомъ нарѣчїи подъ заглавіемъ: *Ran Tadeusz dwanactac szlacheckich bylic napisau Adam Mickiewicz. Piarawianiu na Białaruskuju haworku Wincenty Dunin-Marcinkiewicz*“ изъ коихъ первая тетрадь одобрена 28 мая 1858 г., вторая 30 октября 1858, а третія—7 января 1859 г. Нынѣ типографщикъ Сыркинъ отпечатавъ двѣ первыя тетради сказаннаго сочиненія, представилъ узаконенное числ экземпляровъ для полученія билета на выпускъ онаго въ свѣтъ и присовокупилъ, что третья тетрадь, составляющая второй томъ, находится при концѣ печатанія.

Хотя вышеупомянутое предложеніе относится собственно къ Малороссійскому нарѣчїю, но какъ и бѣлорусское нарѣчїе составляетъ отрасль русскаго языка и нѣкоторымъ образомъ можетъ подходить подъ означенное постановленіе Главнаго Управленія Цензуры, то комитетъ встрѣтилъ сомнѣніе можетъ ли быть дозволено печатаніе сочиненій на бѣлорусскомъ языкѣ польскимъ шрифтомъ, а потому комитетъ постановилъ покорнѣйше просить Ваше Высокопревосходительство о разрѣшеніи сего вопроса.

Если же Вашимъ Высокопревосходительствомъ признано будетъ невозможнымъ дозволять печатаніе бѣлорусскихъ сочиненій польскими буквами, то Комитетъ принимая въ уваженіе, что означенная рукопись была одобрена до полученія сказаннаго предложенія и что издатель оной по напечатанію понесъ значительныя издержки, о возвратѣ которыхъ, на основаніи Свод. Зак. и т. д. 1857 г. т. XIV, Уст. о Цензурѣ ст. 178 можетъ домогаться, честь имѣетъ покорнѣйше испрашивать разрѣшенія у Вашего Высокопревосходительства на выпускъ въ свѣтъ помянутаго сочиненія.

Напечатанный экземпляръ означеннаго сочиненія при семъ представляется.

На гэтае запытанье Міністэрства Народнае асьветы адказала адносьнікам ад 22 кастрычніка 1859 г. за № 2154:

Господину Попечителю Виленскаго Учебнаго Округа.

Главное Управленіе Цензуры, разсмотрѣвъ представленіе Виленскаго Цензурнаго Комитета отъ 22 августа текущаго года за № 509 по вопросу о дозволительности печатанія польскимъ шрифтомъ сочиненій на бѣлорусскомъ нарѣчїи, и объ отпечатанной симъ шрифтомъ книгѣ: *„Ran Tadeusz, dwanactac szlacheckich bylic napisau Adam Mickiewicz. Piarawianiu na Białaruskuju haworku Wincenty Dunin-Marcinkiewicz*—26 истекшаго сентября опредѣлило: не допускать употребленія польскаго алфавита при печатаніи сочиненій на бѣлорусскомъ нарѣчїи; книгу *Ran Tadeusz*, Мицкевича, въ бѣлорусскомъ переводѣ Дунина Марцинкевича, отпечатанную польскимъ шрифтомъ, не выпускать въ

свѣтъ; отъ Виленскаго Цензурнаго Комитета потребовать объясненія, на какомъ основаніи допустилъ онъ напечатать книгу на бѣлорусскомъ нарѣччі польскими буквами безъ испрошенія на это разрѣшенія, какъ на сомнительный случай; и сверхъ сего предложить тому же Комитету войти въ обсужденіе того, до какой суммы можетъ простираться вознагражденіе за убытки, понесенные издателемъ поименованной книги по напечатанію оной.

О семъ опредѣленіи Главнаго Управленія Цензуры имѣю честь увѣдомить Ваше Превосходительство, для надлежащаго распоряженія.

Министръ Народнаго Просвѣщенія Е. Ковалевскій.
Директоръ (падпіс).

У адказ Міністру Асвѣты Віленскі Цэнзурны Комітэт, паміж іншым, пісаў (адносьнік ад 27 лістапада 1859 г.; частка адносьніку, якая падаецца ніжэй, Комітэтам складзена паводле рапарта П. Кукальніка, у якім ён даваў тлумачэньні аб прычынах адабрэньня ім да друку „Пана Тадэуша“):

... „Что же касается вопроса Главнаго Управленія Цензуры почему Виленскій Цензурный Комитетъ предварительно одобренія къ печати сочиненія Рап Тадеуш на бѣлорусскомъ нарѣччі польскими буквами не испросилъ разрѣшенія какъ на сомнительный случай, то Комитетъ имѣетъ честь донести Вашему Высокопревосходительству, что онъ до полученія опредѣленія Главнаго Управленія Цензуры 25 апрѣля сего года о воспрещеніи примененія польскаго алфавита къ русскому языку не считалъ случая сего сомнительнымъ потому, что съ давнихъ временъ Бѣлорусскія сочиненія какъ здѣшнимъ такъ и С.-Петербургскимъ Комитетомъ одобряемы были къ печати польскими буквами, которыхъ экземпляры своевременно представляемы были въ Главное Управленіе Цензуры и онымъ не было сдѣлано по этому предмету возраженій. Итакъ въ 1846 г. отпечатаны въ Вильнѣ: а) *Piosnki Wiesniacze z nad Niemna i Dzwiny* и б) *Sielanka opera w dwuch actach napisana przez Dunina Marcinkiewicza*, въ которой бѣлорусскіе простолюдины выводимые на сцену говорятъ своимъ нарѣччѣмъ, одобряется даже съ представленіемъ на сценѣ III отдѣленіемъ Собственной Канцеляріи его Императорскаго Величества; въ 1855 г. Нароп повѣсть Марцинкевича, в 1856 г. *Ciekawys, przeczytaj*; въ 1857 г., *Dudar Białoguski* Марцинкевича... Въ С.-Петербургу по одобренію тамошнимъ Камитетомъ напечатаны были польскими буквами пѣсни бѣлорусскія въ сочиненіяхъ: „*Rocznik Literacki Podbereskiego* 1843 г. стр. 202—204; *Szlachcic Zawalnia* 1844 г. т. I на стр. XXVIII-XXXII, 7, 8, 64 и 65; во второмъ томѣ того же сочиненія 1845 г. на стр. 9, 20 и 82 и въ четвертомъ томѣ того же 1846 г., на стр. 4. Наконецъ сколько комитету извѣстно всѣ бѣлорусскія сочиненія печатаны были доселѣ польскими буквами“.

Такім чынам гэтыя новыя дакумэнты дакладна ўстанаўліваюць дату першай забароны беларускага друку—1859 год, чаму адказвае і гісторыя украінскага друку. Пасля азнаямленьня з агалошанымі дакумэнтамі робіцца ясна, што да 1859 г. ніякай урадавай забароны беларускага друку ня было.

Проф. М. Доўнар-Запольскі нават кажа: „Благодаря поэтической дѣятельности Марцинкевича бѣлорусская литература стала привлекать

къ себѣ вниманіе въ то время и даже получила офіціальное признаніе въ нѣкоторыхъ виленскихъ офіціозныхъ изданіяхъ начала 1860-хъ годовъ. Даже въ нѣкоторыхъ русскихъ журналахъ, напр., въ „Маякѣ“ поднимался не разъ вопросъ о желательности и возможности народной бѣлорусской литературы; въ ней тогда видѣли залогъ прочнаго просвѣщенія народной массы“¹⁸⁷⁾. Приводжу, паводле Карскага, адно з такіх мейсц, якое было выказана адным з прадстаўнікоў тагочаснай расійскай інтэлігенцыі. Выдавец „Маяка“ ў 1843 г. да артыкулу Цытовіча аб беларускай мове, паміж іншым, дадае: „Дай Богъ, чтобы съ легкой руки г. Цытовича эта статья послужила добрымъ починомъ будущихъ успѣховъ поэзіи, исторіи и письменности Бѣлой Руси“¹⁸⁸⁾.

На падставе паданага матар'ялу прыходзіцца констатаваць, што ня можа быць ніякай гутаркі ня толькі аб забароне беларускага друку ў XVIII ст., але нават і ў першай палове XIX ст., бо беларуская літаратура як самастойная не існавала; яна выступала пад польскім сьцягам цесна пераплятаючыся з тагочаснай польскай літаратурай з прычыны блізкасьці яе аўтараў да польскай культуры, што было прычынай западозьваньня іх расійскім урадам пры пісаньні беларускіх твораў польскай транскрыпцыяй¹⁸⁹⁾ у польскіх тэндэнцыях. Падругое, першая забарона беларускага друку 1859 г. офіцыйна мела не антыбеларускі характар, а антыпольскі; прычым неофіцыйна гэтая забарона зьявілася антыбеларускай, паколькі яна была прычынай спынення разьвіцьця беларускае літаратуры, як убачым гэта ніжэй.

Чым-жа тлумачацца шматлікія сьведчаньні аб забароне беларускага друку ў часы скасаваньня вуніі і наогул у першай палове XIX ст.?

Што датыча абмежаваньня беларускіх рэлігійных кніг, то яшчэ да скасаваньня вуніі 27 ліпеня 1826 г. расійскім сэнатам быў забаронены гандаль вуніяцкімі царкоўнымі і малітаўнымі кнігамі дзеля іх недапасаваньня з праваслаўнымі абразамі. Прадаваць іх дазвалялася выключна пры вуніяцкіх цэрквах і манастырох¹⁹⁰⁾.

Далей у 1848 г. адбылося „Высочайшее повелѣніе“ аб забароне ўжываньня ў касьцёлах вялікарасійскае мовы. Вынікла яно па прычынах, якія ня маюць ніякага датычэння да Беларусі. Вось як гэта апісвае міністар нутраных спраў Цімашоў: „въ прежнее время употребленіе рускаго языка при богослуженіи и вообще въ дѣлахъ религіи признавалось исключительнымъ правомъ господствующей православной церкви, и всякая попытка другихъ терпимыхъ исповѣданій пользоваться въ дѣлахъ ихъ религіи языкомъ русскимъ считалось посягательствомъ на права церкви православной. Въ этомъ смыслѣ въ 1848 г. тогдашній министръ Вн. дѣлъ Перовскій, во всеподданнѣйшемъ своемъ докладѣ по случаю произнесенія настоятелемъ царско-сельской р.-к. церкви Онихимовскимъ проповѣдей на русскомъ языкѣ, пояснилъ, что „принимая въ соображеніе, что въ Россіи доселѣ дозволялось только священнослужителямъ православной церкви проповѣды-

¹⁸⁷⁾ „Россія“, т. IX. Спб. 1905; стар. 120.

¹⁸⁸⁾ Карскій, Е. Бѣлорусы, III, 3; стар. 26. Гэтая цытата крыху інакш выдрукавана ў артыкуле акад. Карскага: „Старасьвецкі беларускі павіншавальны верш.“ („Беларусь“, Менск, 1920, № 97).

¹⁸⁹⁾ Цікава, што 7 красавіка 1853 г. вышла забарона друкаваць расійскія працы, латіно-польскімі буквамі (Сб. пост. по цензурѣ).

¹⁹⁰⁾ Сб. пост. и расп. по цензурѣ съ 1720 по 1862 г.; стар. 119—200.

вать порусски, подобное посягательство доминиканина Ониховскаго на права духовенства господствующей церкви может имѣть вредныя послѣдствія“, а вмѣстѣ съ темъ испрашивалъ Высочайшаго по сему случаю повѣленія; вслѣдствіи чего состоялась собственноручная Высочайшая резолюція: „по-русски запретить, может говорить проповѣди на всѣхъ иностранныхъ языкахъ“. О таковой Высочайшей волѣ было предложено Р.-К. Духовной Коллегіи 15 іюня 1848 г.¹⁹¹⁾

А калі ўспомнім, што расійцы ў той час лічылі беларускую мову часткай, „нарѣччѣмъ“ вялікарасійскай, то зусім магчыма, што прадстаўнікі мясцовай улады, грунтуючыся на пададзеным факце, забаранялі ўжываньне беларускай мовы ў касцёлах. Але калі падобныя забароны і маглі мець месца, то ва ўсякім разе яны не зьяўляюцца актамі анты-беларускімі; яны маглі рабіцца толькі пад поглядам, што беларускую мову, „простонародный языкъ“, як „нарѣччѣ“ вялікарасійскае мовы, магла ўжываць толькі праваслаўная царква. Зразумела, што пры такіх абставінах, каталіцкая частка мясцовага жыхарства, якая была нездаволена новай маскоўскай політыкай на Беларусі, пры некаторай тэндэнцыйнасці ў бок каталіцызму і Польшчы заклала першы грунт агульных думак аб забароне беларускае мовы, а значыць і беларускага друку ў часы скасаваньня вуніі.

Не бяз уплыву на складаньне погляду аб забароне беларускага друку было паленьне Сямашкай вуніяцкіх кніжак, а таксама і яго служэньне расійскім інтарэсам на „Западно-Русскихъ окраинахъ“ наогул. Фанатычная барацьба Сямашкі з усімі праявамі вуніі, ня гледзячы на тое, што яна і ня мела яўна выяўленага нацыянальнага антыбеларускага характару, была дужа шкоднай якраз у нацыянальных адносінах. З тае прычыны, што рэлігійны культ у старыя часы непарарыўна быў звязаны з нацыянальнымі асаблівасцямі і політыкай народу, у вуніяцтве бачым пачаткі афармленьня беларускай нацыянальнай культуры; вуніяцкае духавенства шырока карыстаецца беларускай мовай як вусна, гэтак і ў друку¹⁹²⁾, вядома, напр., што Ісафат Кунцэвіч у царкоўных навучаньнях ужываў беларускую мову¹⁹³⁾; цэлы шэраг вуніяцкіх кніжак царкоўна-рэлігійнага характару быў напісан на стара-беларускай мове. І калі Сямашка са сваімі аднадумцамі, ня маючы на ўвазе нацыянальных пабудак, а кіруючыся выключна праваслаўна-рэлігійным фанатызмам, нішчыў усе праявы ня толькі вуніяцкага друкаванага слова, але і наогул вуніяцтва¹⁹⁴⁾, уводзячы расійскае і праваслаўнае, то праз гэта ён нішчыў усё беларускае.

Ад гэтага часу, калі пры зьнішчэньні беларускай вуніяцкай кніжкі, беларуская мова зьяўлялася не прадметам ганеньня, а прадметам распазнаньня ерэтычнай вуніяцкай кнігі, і вядзе свой пачатак вуснае паданьне перш аб забароне ўжываньня беларускіх вуніяцкіх старадру-

¹⁹¹⁾ *Жиркевичъ, А.* Изъ-за русскаго языка. Вильна 1911; ч. I; стар. 112-113.

¹⁹²⁾ *Е. Карскій,* Бѣлорусы, т. III, в. 2, стар. 142—152, 134.

¹⁹³⁾ *Ф. Добранскій,* Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, 1882, Вильна; стар. 439—441.

¹⁹⁴⁾ Як прыклад апошняга адзначу: 1, Поп Залескаіі цэркві Ашмянскага павету, Віленск. губ. старадаўняя царкоўная вуніяцкія рэчы, якія пачыталіся народам „незамѣтно для народа увезъ къ себѣ и уничтожилъ“ (*И. Спрогисъ,* Залѣсская Георгіевская старая деревянная церковь, „Витебск. Губ. Вѣд.“, 1895). 2, Па загаду Віцебскага архірэя Саввы праваслаўнае духавенства г. Вяліжу на беразе Дзьвіны ўрачыста спальвае вуніяцкія абразы, статуі і інш. (Н., Нашы старажытнасці, „Вольны Сьцяг“, 1921, № 6, стар. 36).

каў, а потым, у сувязі з конфіскацыяй „Пана Тадэуша“ было абагульнена наогул у адносінах да беларускага друку, пасля-ж забароны ўжывання расійскае мовы і яе „нарфчій“ у касьцёле была абагульнена і ў адносінах мовы наогул. Пазьней гэтыя погляды і думкі перайшлі ў друк.

Разьвіцьцю іх у 40-х і наступных гадох мінулага стагодзьдзя спрыялі некаторыя ўрадавыя мерапрыемствы ў адносінах да Беларусі. Так 3 кастрычніка 1840 г. „Государь Императоръ Высочайше повелѣть изволилъ, чтобы не употреблялись совсѣмъ названія: Бѣлоруссія и Литовскія губерніи“¹⁹⁵). Ня зусім выразны загад, які даваў повад лічыць, што нібы наогул было забаронена ўжываць слова: „Беларусь“; між тым гэты загад датыкаўся толькі да тагочаснага тэрміну „Бѣлорусская губернія“, які тэрмін з году выдання гэтага загаду больш ня ўжываўся. Тэрміны-ж „Беларусь“, „беларускі“, „беларус“ на працягу ўсяго XIX ст. ўжываліся вельмі шырока нават такімі асобамі, як, напр., Язэп Сямашка, Мураўёў, Гаворскі, Каяловіч і іншымі. Скажу больш, у XIX ст. даволі цяжка знайсці кніжку або газетны артыкул, якія пісалі-б аб Беларусі і ня ўжывалі-б вышэйпамянёных тэрмінаў (параўн. з арт. Іл. Барашкі: „Русский язык, как государственнѣй“, „Савецкая Беларусь“ № 14, за 1925 г., дзе гаворыцца, што царскі ўрад імкнуўся ня ўжываць слова „беларускі“, замяняючы яго тэрмінам: „Літоўска-Жмудзяцкі“).

А праз тры гады—31 сьнежня 1843 г. міністар народнае асветы выдаў загад, згодна якому ўсе працы і нарысы па гісторыі Беларусі „по окончательномъ разсмотрѣніи и одобреніи ихъ цензурою, но прежде напечатанія, должны быть представляемы на усмотрѣніе Министра Народнаго Просвѣщенія“¹⁹⁶).

Але, трэба думаць, самым галоўным фактам для ўзмацнення думкі аб забароне беларускага слова і друку ў першай палове XIX ст. была памянёная конфіскацыя „Пана Тадэуша“.

Справа ў тым, што ўсе беларускія дзеячы і пісьменьнікі марцінкевічаўскага і паслямарцінкевічаўскага пэрыяду, як каталікі, былі пад вялікім уплывам польскай культуры. Большая частка іх у поўным сэнсе слова была палякамі (зразумела па культуры, а не па паходжэньні). Яны любілі Беларусь, як польскую правінцыю, шанавалі беларускую народную мову, як адзін з дыялектаў польскае мовы (такія думкі выказвалі Чачот, Рыпінскі). Яны іншы раз і пісалі пабеларуску, але ўсе яны былі пісьменьнікамі, дзеячамі і грамадзянамі Вялікай Польшчы ў межах 1772 г., Польшчы ад мора і да мора, а не грамадзянамі Беларусі. Да іх належыць і В. Дунін-Марцінкевіч, самы здольнейшы з гэтае групы, які па выразу Н. Янчука быў „полякъ виленскаго кружка Времени Киркора“¹⁹⁷), а па выразу Любецкага „был великий патриот исторической Польши“¹⁹⁸). Вялікую польскасць Д. Марцінкевіча малюе і Ядвігін Ш. (Лявіцкі): „у штодзённым сваім жыцьці,—піша, паміж іншым, Ядвігін Ш., Дунін-Марцінкевіч ня меў адвагі заявіць сябе шчырым беларусам, ня меў адвагі беларускую ідэю

¹⁹⁵) Сб. пост. и распор. по цензуре съ 1720 по 1862 г.; стар. 230.

¹⁹⁶) Ibidem; стар. 237.

¹⁹⁷) Н. Янчук, А. Киркоръ, „Древности“, 1888, XII, с. 81.

¹⁹⁸) „Чырвоны Шлях“, № 7-8; 1918.

прыпасаваць да жыцьця“¹⁹⁹). Дунін-Марцінкевіч—паляк па сваіх сьветапоглядах, тэндэнцыях, выхаваньні і адукацыі ня мог інтарэсы нацыянальна-беларускія паставіць вышэй польскіх літараў, якімі друкаваліся яго творы. З гэтых колаў беларускіх пісьменьнікаў выходзіць лэзунг, высунуты ў „Hutarki staroha dzieda“²⁰⁰) „Krykniet usie w odny słowa: Niechaj Polska budzie znowa! Wo jak staniem Polakami, budziem gounyje z Panami!!“.

Вось прычына таго, што ён (а за ім цэлы шэраг другіх асоб) пасья забароны 1859 г., якой забаранялася друкаваць беларускую літаратуру польскімі літарамі, не згадзіліся друкаваць свае творы літарамі вялікарускага альфабэту.

Гэтую эпоху правільна характарызуе Лявон Гмырак: „Пісало у 1840-50 гадах многа людзей пабеларуску, але ўсе гэтыя пісьменьнікі тым толькі і розніліся ад тутэйшых польскіх пісьменьнікаў, што часам пісалі пабеларуску. Прынцыповай розьніцы паміж аднымі і другімі ня было. Каб тады беларуская справа была пастаўлена зусім ясна, надта магло быць,—што яны аднесьліся-б да яе ворага“²⁰¹). Ён дорага была польска-каталіцкая традыцыя друкаваньня сваіх беларускіх твораў польскім альфабэтам, што вяла свой пачатак з XVII-XVIII ст.²⁰²), і якая ў часы Марцінкевіча ўжывалася тагочасным польскім політычным аўтарытэтам Рыпінскім (спольшчаны беларус).

Усе вядомыя беларускія творы, якія хадзілі ў рукапісах у другой палове XIX ст., былі напісаны якраз польскім альфабэтам, як, напр., творы Арцёма Дарэўскага-Вярыгі²⁰³), Антона Пяткевіча (Адам Плуг)²⁰⁴), Тапчэўскага²⁰⁵), Ельскага²⁰⁶) і іншыя. Для іх Беларусь, па-за межамі Польшчы, па-за межамі польскага альфабэту не існавала, яны ня згодны былі з антыпольскай політыкай тагочаснага расійскага ўраду, і ў перамене альфабэту, зусім слушна, яны бачылі перамену культурнай орыентацыі ў бок Расіі.

Распаўсюджваючы свае творы ў рукапісах, яны ня вышаўшы са сфэры польскіх сьветапоглядаў на Беларусь, шырылі сярод сучасьнікаў і перадавалі ў наступныя пакаленьні весткі аб забароне беларускага друку ў першай палове XIX ст., зьвязваючы іх з найбольш вострым момантам гэтага часу, скасаваньнем вуніі і ўзмацняючы такім здарэньнем, як конфіскацыя „Пана Тадэуша“ з усімі яе вынікамі для лацінскага альфабэту.

Некаторае пацьвярджэньне выказанай думцы аб пашырэньні рукапісаў знаходзім і ў Янчука: „бѣлорусскіе писатели изъ поляковъ

¹⁹⁹) Ядвігін Ш. (А. Лявіцкі). Марцынкевіч у практычным жыцьці („Наша Ніва“ 1910, № 48).

²⁰⁰) Рознаі, 1861, 12 стар.

²⁰¹) Гмырак, Л. „Вялікодная пісанка. 1914; стар. 15.

²⁰²) Карскі, Е. Бѣлорусы, II, 3; стар. 312 — 317. „Наша Ніва“, 1912, № 37; стар. 3.

²⁰³) Карскі, Е. Арцём Дарэўскі-Вярыга. „Руць“, Менск, 1920, № 9—10.

²⁰⁴) „Варта“, Менск, 1918, № 1; стар. 22.

²⁰⁵) Карскі, Е. Забыты беларускі пісьменьнік прошлага веку Фэлкс Тапчэўскі, „Беларусь“, Менск, 1920, № 13.

²⁰⁶) Карскі, Е. Беларускі пісьменьнік А. Ельскі, „Беларусь“ 1920, № 23.

(пасья 1859 г.) лішліся возможности печатать свои произведения, написанные польской транскрипцией, а русскою они отчасти плохо владѣли, отчасти сознательно избѣгали ея и многіе литературные опыты оставались неизданными“²⁰⁷).

Пасья выкладзенага можна катэгорычна сказаць, што вядомы беларускі бібліограф Рамуальд Земкевіч уведзен у аблуду ўсімі гэтымі паданьнямі, калі кажа, што „ў альманаху“ „Rocznik Literacki“ Падбярэскі маніўся надрукаваць разам з польскімі і беларускія творы, аднак цэнзура пазваленьня на штучныя беларускія творы не дала, і прышлося памясьціць толькі этнографічныя матар’ялы, якія друкаваць не баранілі. Падбярэскі тутака ўхітрыўся: паміж народнымі песнямі памясьціў і дзьве штучныя Яна Баршчэўскага: „Ах, чым жэ твая, дзеванька, галоўка занята?“, „Ах, ты мая гарэліца“²⁰⁸). Аднак, калі ўспомнім, што гэтыя вершы былі надрукаваны „по одобренію“ С.-Петербургскага цэнзурнага комітэта, як сьведчыць аб гэтым Віленскі цэнзурны комітэт яшчэ ў 1859 г., то стане ясна, што вестка гэтая грунтуецца не на дакумантальных даных, а на агульных паданьнях.

Тым ня менш ёсьць шмат фактаў, якія гавораць аб абмежаваньні беларускага друку: „літаратурная творчасць беларуская ад забароны друку не замёрла зусім, шмат хто ў гэтым часе пісаў пабеларуску, але гэтыя творы расходзіліся толькі ў рукапісах“²⁰⁹). Або: „усім вядома, што па нашых вёсках, у тые часы, калі было забаронена друкаваць беларускія кніжкі, хадзілі рукапісныя сшыткі з рознымі беларускімі вершамі, сатырамі і поэмамі“²¹⁰). Прывесці падобных выпісак можна шмат.

Бясспрэчна, што тлумачыць тут адным нежаданьнем друкаваць беларускія творы рускім альфавэтам ня прыходзіцца, бо з часам у некаторай частцы беларускай каталіцкай інтэлігенцыі пачаўся рух друкавацца якраз рускім альфавэтам.

Справа тут у агульнай русіфікатарскай палітыцы расійскага ўраду ў так званым „Сьверо-Западнымъ Краѣ“. Калі раней фігураваў шэраг даных, паводле якіх нібы расійскі ўрад нічога ня меў проці ўжываньня беларускае мовы, то пры ўважным азнаямленьні з імі бачым, што выпадкі дапушчэньня ўжываньня беларускае мовы накіроўваліся да найлепшага правядзеньня русіфікатарскай палітыкі на Беларусі, прычым пільна сачылася, каб гэтыя выданьні, ня выходзячы з межаў агітацыі за цара і яго лад, з межаў плятонічных разважаньняў аб п’янстве або перасяленьні ў Сібір і г. д., не датыркаліся да пытаньняў, кажучы тагочаснай офіцыйнай мовай, „провінціяльнага патрыотизма“, што ўжо не дазвалялася. У існаваньні і разьвіцьці беларускай мовы, як самастойнай, адмаўлялася катэгорычна; „беларускі“ і „рускі“ лічыліся сынонімамі і як выходны пункт заўсёды бралася апошняе. Адносіны расійскага ўраду да іншых нацыянальных друкаў сьведчаць аб сыстэматычнай упартай палітыцы прыдушэньня гэтых друкаў у XIX ст. Мажліва, што прыдушэньне гэ-

²⁰⁷) Янчукъ, Н., Нѣсколько словъ о новѣйшей бѣлорусской литературѣ. „Извѣстія Общ. Славянской Культуры“, 1912, Москва; т. I, в. I, стар. 83.

²⁰⁸) Земкевіч, Р. Памяці Тараса Шэўчэнкі, „Наша Ніва“, Вільня, 1911, № 8.

²⁰⁹) Гмырак Лявон, Беларускае нацыянальнае адраджэньне („Вялікодная пісанка“, 1914, Вільня); стар. 15.

²¹⁰) Власт. Памажыця!, „Наша Ніва“, Вільня; 1913, № 37.

тае не пакінула глыбокіх сьлядоў у такіх моцных нацыянальных організацыях, як украінская культура або польская. Дзякуючы таму, што частка іх этнографічнае тэрыторыі ляжалі па-за межамі Расіі, яны мелі магчымасьць вольна разьвіваць і свой друк, і свой рух, і сваю культуру. У XIX ст. украінскі нацыянальны рух стаяў настолькі высока, што ён пагражаў царскай уладзе ўжо ў 1848 г. Гаворачы гэта, я маю на ўвазе Кіеўскае Кірыла-Мэтодыеўскае брацтва з яго панславізмам, дэфэрацыйным падзелам тагочаснай „Російскай Імперіі“ і выдзяленьнем у паасобныя фэдэрацыйныя адзінкі беларусаў і украінцаў²¹¹). У 60-х гадох украінскі рух пераносіцца ў тагочасную аўстрыяцкую Украіну і прымае там яскрава русафобскі характар, асабліва ў канцы 80-х гадоў, калі ў Львове была абвешчана поўная самабытнасьць у нацыянальна-культурных адносінах украінскага народу²¹²).

Для Беларусі-ж памянёная палітыка расійскага ўраду была дужа цяжкай, бо ўсе яе этнографічныя абшары знаходзіліся ў межах „Російскай Імперіі“ далёка ад дзяржаўнай мяжы; з прычыны гэтых геаграфічных умоў, пры наяўнасьці слаба разьвітага нацыянальнага руху ў XIX ст., беларусы ня здолелі змагацца з палітыкай царскага ўраду, накіраванай да ператварэньня беларусоў і украінцаў у „чисто руских“ людзей.

Каб упэўніцца ў гэтым, варта паглядзець, паводле бібліяграфіі Балтрамайціса²¹³), сотні артыкулаў 60-х—80-х гадоў, па пытаньнях русіфікацыі Беларусі, якія зьмешчаны ў розных расійскіх выданьнях, або азнаёміцца са спэцыяльным русіфікатарскім выданьнем К. Гаворскага „Вѣстникъ Западной Россіи“.

Для ілюстрацыі прывяду некалькі ўрыўкаў з тагочасных дакумэнтаў.

У „Представленіи Попечителя Виленскаго Учебнаго Округа князя Ширинскаго-Шахматова Министру Народнаго Просвѣщенія гр. Путянину“ ад 2 верасьня 1861 г., паміж іншым чытаем: „Въ губерніяхъ Виленской, Гродненской и Минской большая часть сельскаго населенія *говоритъ нарѣчіемъ бѣлорусскимъ*; поэтому и народныя училища въ этихъ мѣстностяхъ *должны быть чисто русскими*,²¹⁴) (курсіў мой).

У сакрэтнай справаздачы Мураўёва чытаем аб „возстановленіи и упроченіи русской народности и православія“ у краі, дзе „сами рускіе, не считали себя русскими“, ²¹⁵) аб „утвержденіи въ краѣ русскаго быта и православія“, ²¹⁶) аб тым, што „съ помощью русскихъ дѣятелей дѣло присоединенія того края [Беларусі] къ Россіи значительно подвинулось впередъ; ²¹⁷) далей Мураўёў адзначае выдатную ролю праваслаўнага духавенства ў „утвержденіи въ краѣ русской народности“. ²¹⁸)

²¹¹) Шеголевъ, С. Укр. движеніе... с. 34.

²¹²) Ibidem, стар. V.

²¹³) С. Балтрамайціс. Сборникъ бібліографическихъ матеріаловъ... Спб., 1904.

²¹⁴) Сборникъ документовъ гр. М. Н. Муравьева, т. I, А. Бѣлецкій, Вильна, 1906; стар. 146.

²¹⁵) Отчетъ гр. М. Муравьева по управленію Сѣверо-Западнымъ Краемъ съ 1 мая 1863 г. по 17 апрѣля 1865 г.; стар. 7-8.

²¹⁶) Ibid., с. 8.

²¹⁷) Ibid., с. 16.

²¹⁸) Ibid., с. 21.

У мэмуарах супрацоўнікаў Мураўёва па русіфікацыі Беларусі знаходзім: „Православіе и русская народность сдѣлались лозунгомъ нашимъ“²¹⁹). Або: „Русскіе чиновники ежедневно пріѣзжаютъ сюда со всѣхъ концовъ Россіи и поступаютъ здѣсь на службу; родная русская рѣчь стала слышаться всюду“²²⁰).

Аб беларускай мове і беларускім руху ў гэтыя часы гавораць як аб зьяве, якую трэба знішчыць. У аднаго з сучаснікаў гэтага часу знаходзім такое мейсца: „Не што давно Рафальскій, як був кийвским цензором сказав про білоруський літературний рух: „Трэба його придушити в початку, в заживкові, бо після ще матимем такий самий клопіт, як з українофільством“. Гэтая цытата ўзята з артыкулу А. Крымскага, надрукованага ў 1892 г. ў выданні „Народ“²²¹). А Кастамараў яшчэ ў 1881 г. пісаў аб надзвычайных рэпрэсіях за ўжываньне украінскае мовы: вучням катэгорычна забаранялася гаварыць на украінскай мове, а настаўнікам — ужываць яе пры навучанні. Як канкрэтны прыклад Кастамараў адзначае звальненне з пасады настаўніка за тое, што ён пераклаў на украінскую мову два выразы з евангелія; звальненне з пасады настаўніка за тое, што ён даў прачытаць свайму прыцелю кнігу на украінскай мове, якая пры тым была дазволена цэнзурай²²²).

І гэтая палітыка няўхільнай русіфікацыі праводзілася да самых апошніх часоў, поплец з якой беларуская мова і літаратура, як фактар перашкаджаючы русіфікацыі, ужыцца не магла.

Аб неперарыўнасьці памянёных русіфікатарскіх мерапрыемстваў з 60-х гадоў мінулага стагодзьдзя аж да самага канца расійскага царызму, сьведчыць „совершенно секретная“ записка Менскага губэрнатора Гірса, якая пачынаецца з прызнаньня правільных дзеяньняў Мураўёва: „Мѣропріятія, положенныя въ основу нашей окраинной политики гр. М. Муравьевымъ, создали условія, благопріятныя для поступательнаго хода русскихъ началъ и развитія русской культуры въ краѣ“²²³). Далей знаходзім: „Православіе въ краѣ тѣсно звязано съ русской народностью, оно является единственной почвой, на которую опирается здѣсь и русская культура и русская государственность“²²⁴); тут-жа губэрнатар адначасна фіксуе вялікую русіфікуючую ролю праваслаўнай царквы: „всякая организація, отстаивающая православіе отстаиваетъ въ то же время и интересы русской народности и интересы русской государственности“²²⁵). І нарэшце Гірс прапануе наступнае орыгінальнае мерапрыемства, каб разьвіць „національное самосознаніе“ беларуса, трэба як найлепш прывучыць яго да „русскаго языка“²²⁶), закон божы Гірс дазваляе навучаць на беларускай мове з тым, каб „болѣе способныхъ представителей бѣлорусскаго племени (пріоб-

²¹⁹) А. Мосоловъ. Виленскіе очерки, Спб. 1898; стар. 93.

²²⁰) Изъ записокъ Ив. Никотина. Спб., 1905; стар. 164.

²²¹) Аг. Кримський, Розвідкі, статті та заметки, Кіеў, 1928; с. 192.

²²²) Н. Костомаровъ, По вопросу о малорусскомъ словѣ, „Вѣстникъ Европы“ 1881, мартъ; стр. 359-360.

²²³) Докладная записка о мѣрахъ, могущихъ укрѣпить національное самосознаніе бѣлорусовъ и противодѣйствовать ихъ полонизаціи Минскаго Губернатора Гирса. 1914. Минскъ. стар. 1.

²²⁴) Ibid., стар. 18.

²²⁵) Ibid.

²²⁶) Ibid., с. 6.

щить) кь русской культуре“²²⁷⁾ і г. д., усё накіроўваецца да таго, каб беларуса зрабіць рускім, іншы раз нават і пры дапамозе беларускай мовы. Сам-жа беларускі народ разглядаецца губэрнатарам, як „этнографіческой материалъ“²²⁸⁾, які трэба выкарыстаць для русіфікатарскіх мэт „единой и нераздельной Российской Империи“²²⁹⁾.

Пры такіх адносінах расійскага ўраду да Беларусі і яе мовы нельга дапусьціць магчымасьці, каб царскі ўрад згодзен быў на вольнае друкаваньне літаратуры на беларускай мове, чым ён зводзіў-бы на нішто ўсе прынцыпы і мерапрыемствы па русіфікацыі Беларусі. Узяўшы пад увагу гэтыя акалічнасьці, зусім зразумелы шматлікія сьведчаньні аб забароне ў XIX ст. беларускага друкаванага слова. Забарона беларускага друку ці праўдзівей уціск беларускага друку, пры адсутнасьці спецыяльнай офіцыйнай забароны, рабілася на мясцох стасоўна да розных забарон і цыркуляраў, што былі выданы ў адносінах да іншых нацыянальнасьцяй, як гэта было зроблена пры конфіскацыі „Пана Тадэуша“.

Будучыня пры дапамозе новых архіўных і ў асаблівасьці мэмуарных даных высьветліць усе няяснасьці ў закранутым пытаньні, як, напр., гісторыю з „Вязанкай“ Няслухоўскага і інш.

IV.

На грунце ўсяго вылажанага дазволю сабе зрабіць наступныя вывады:

1) Першая забарона беларускага друку адбылася ў 1859 г. ў сувязі з лацінскім альфабэтам.

2) Да 1859 г., ў тым ліку і ў часы скасаваньня вуніі, забароны беларускага друку ня было.

3) Офіцыйныя даныя аб забароне беларускага друку пасля 1859 г. пакуль што ня знойдзены і з гэтай прычыны прыстасаваньне памянёнай забароны да пэўных дат трэба лічыць нічым не ўгрунтаваным.

4) Агульная палітыка расійскага ўраду ў адносінах да нацыянальных меншасьцяй і шэраг мясцовых адміністрацыйных мерапрыемстваў сьведчаць аб тым, што расійскі ўрад ня мог згадзіцца з вольным разьвіцьцём літаратур на „бѣлорусскомъ и малорусскомъ нарѣчїяхъ русскаго языка“.

5) Па меры патрэбы расійскі ўрад выкарыстоўвае беларускую мову для найлепшага правядзеньня русафікацыі і для вялікадзяржаўных мэт, адначасна не дазваляючы праяўляцца „провінціальному патрыотизму“.

²²⁷⁾ Ibid., с. 15.

²²⁸⁾ Ibid., с. 14-15.

²²⁹⁾ Ibid., с. 20.